

This project is funded by the European Union

LJUDSKA BEZBEDNOST

dve studije slučaja
u Srbiji

Claim!
CITIZEN'S NETWORK
FOR PEACE,
RECONCILIATION AND
HUMAN SECURITY

SeConS
development Initiative group

Ljudska bezbednost – dve studije slučaja u Srbiji
Beograd, Januar 2015

Ivana Subotički
(urednica)

Ljudska bezbednost – dve studije slučaja u Srbiji

Izdavač
SeConS – Grupa za razvojnu inicijativu

Autorke:

Marija Babović
Olivera Vuković
Ivana Subotički
Ksenija Rakić
Jovana Obradović

Dizajn
Dosije studio

Štampa
Dosije studio, Beograd

Tiraž
200

Ova publikacija je nastala uz podršku Evropske unije. Sadržaj publikacije je isključivo odgovornost SeConS - Grupe za razvojnu inicijativu i ni na koji način ne odražava stavove Evropske unije.

LJUDSKA BEZBEDNOST – DVE STUDIJE SLUČAJA U SRBIJI

Beograd, Januar 2015

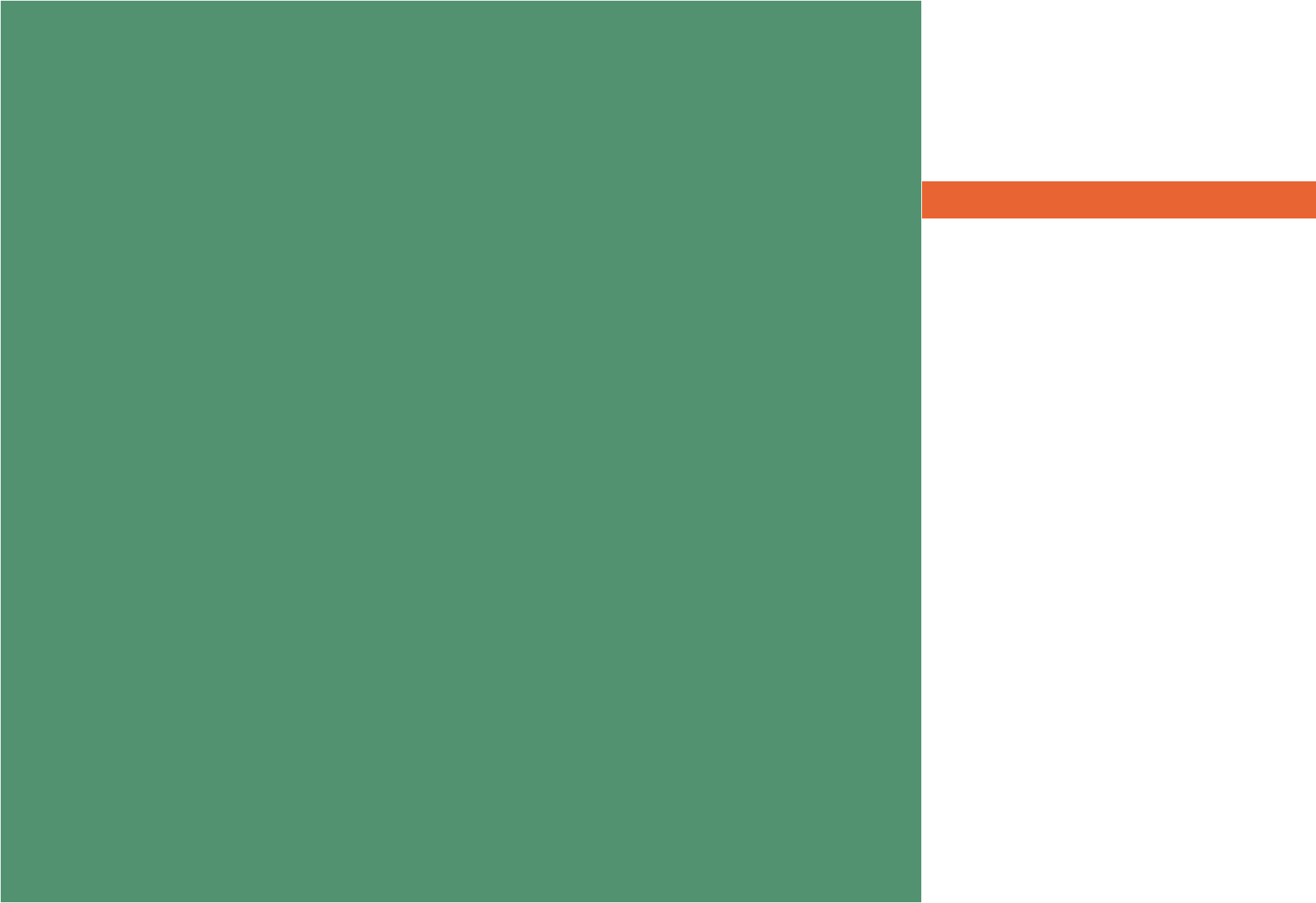
Zahtevaj!

PREKOGRAIČNA MREŹA
ZA MIR,
MEĐUSOBNA POMIREIJA
I LJDUSKU BEZBEDNOST

SeConS
grupa za razvojnu Ineljeljativu

Sadržaj

Uvod	7	Percepcije o promeni.....	43
Šta je ljudska bezbednost?.....	10	Zaključci o studiji slučaja	45
Mapiranje pretnji ljudskoj bezbednosti u Srbiji – izbor studija slučaja	12	Slučaj 2: Ljudska bezbednost radnika u procesu privatizacije	46
Slučaj1: Vršnjačko nasilje u školama	18	Uvod.....	47
Uvod.....	19	Pregled stanja.....	48
Pregled stanja.....	20	Opis procesa privatizacije.....	52
Manifestacija nasilja.....	23	Ilegalna privatizacija - <i>Jugoremedija</i>	52
Oblici i vrste nasilja.....	23	Legalna privatizacija - <i>FAS</i>	53
Učestalost nasilja.....	26	Kompanija koja je u procesu restruktuiranja - <i>YUMCO</i>	54
Razlozi za nasilje - žrtve i počinioci	27	Različite manifestacije nasilja nad radnicima u svim slučajevima privatizacije.....	55
Prostori i mesta ispoljavanja nasilja	30	Svakodnevne strategije radnika u suočavanju sa problemima	59
Rodni obrasci nasilja	32	Percepcije mogućih rešenja.....	64
Stavovi prema nasilju.....	33	Zaključak studije slučaja.....	65
Strategije protiv nasilja	35	Zaključak	67
Svakodnevne strategije mladih protiv nasilja.....	35		
Reakcija roditelja na nasilje.....	38		
Sistemi i protokoli protiv nasilja u praksi....	39		

UVOD

Pretnje ljudskoj bezbednosti su široko rasprostranjene u Srbiji i regionu. Pozitivni efekti reformi u politici Srbije nakon pada Miloševićevog režima bili su kratkog daha. Mada je ekonomski rast zajedno sa političkim i socijalnim transformacijama obećavao sigurniju budućnost, ekonomska kriza iz 2008. i nemogućnost razvoja i odvijanja demokratskih procesa, nemogućnost stvaranja pouzdanih institucija i ustanovljavanja vladavine prava doneli su regionu ozbiljne probleme. Socijalna dezintegracija, socijalna isključenost i oživljavanje autoritarnih tendencija su samo neki od izazova sa kojima se zemlja danas suočava. Gledano iz ugla ljudske bezbednosti, ovakve činjenice predstavljaju ozbiljne pretnje za dostojanstvo i kvalitet života velikog dela srpskog stanovništva.

Ove vrste pretnji su često „pokrivene“ i konstantno se zanemaruju od strane glavnih faktora bezbednosti – glavnih subjekata u oblikovanju politika i civilnog društva. One se često smatraju normalnim ili manje važnim od državnog suvereniteta koji se postavlja u prvi plan. Istraživanje ljudske bezbednosti treba da dovede ovu nesigurnost i ranjivost u prvi plan i omogući nam da razumemo neke od glavnih procesa koji se odvijaju ispod površine a ugrožavaju živote ljudi iz dana u dan. Kada se ove složene mreže nesigurnosti dobro razumeju, jasno je da uključivanje ljudske bezbednosti na političku scenu može znatno doprineti stabilnosti i smanjenju ranjivosti pojedinaca i grupa.

Kako je koncept ljudske bezbednosti relativno nov pristup u svetu, a naročito u Srbiji, ovaj izveštaj će se baviti pretnjama ljudskoj bezbednosti u sledeća dva aspekta ove pojave, kroz:

1. Vršnjačko nasilje među omladinom u školama
2. Nesigurnost radnika uzrokovana ilegalnim i neodgovornim privatizacijama

Dubinska analiza ove dve studije slučaja ilustrovaće dve specifične pretnje u dvema društvenim grupama u Srbiji, a takođe će otvoriti i šira pitanja ljudske bezbednosti i svega onoga što u širokom opsegu doprinosi nesigurnosti ljudi. Ova analiza počiva na metodologiji odozdo na gore (bottom-up) ljudske bezbednosti razvijenoj od strane istraživača iz celog regiona u okviru projekta „*Prekogranična mreža za mir, pomirenje i ljudsku bezbednost*“, u saradnji sa stručnjacima koji su se aktivno bavili temama ljudske bezbednosti na Londonskom školi ekonomskih i političkih nauka (London School of Economics and Political Sciences). Kao deo šire inicijative, ovaj izveštaj nema za cilj da doprinese samo boljem razumevanju ranjivosti u ove dve izabrane grupe, već je cilj da se da širi uvid u ovu temu sa mogućnošću poređenja sa rezultatima iz ostalih zemalja regiona.

Prvi deo ovog izveštaja ima težnju da čitaocu približi koncepte ljudske bezbednosti i različite načine na koje se pretnje ljudskoj bezbednosti mogu istraživati, dok će drugi deo izveštaja dati dubinsku analizu dve izabrane studije slučaja. Naš cilj je da kroz ovaj izveštaj čitalac dobije ključna saznanja o tome kako ranjivosti u društvu protumačiti i kako ih treba razumeti u smislu ljudske bezbednosti.

Mreža za ljudsku bezbednost

Mreža za ljudsku bezbednost je zajednička inicijativa koja spaja organizacije civilnog društva iz Bosne i Hercegovine, Bugarske, Grčke, sa Kosova, iz Crne Gore, Srbije i Turske, podržana od strane Evropske Unije, Fonda za otvoreno društvo i Fonda Friedrich-Ebert-Stiftung iz Turske kroz projekat „Prekogračna mreža za mir, pomirenje i ljudsku bezbednost na zapadnom Balkanu i u Turskoj“. Osnovni cilj inicijative je da ustanovi građansku mrežu ljudske bezbednosti na Balkanu i u Turskoj koja će podići svest javnosti i omogućiti društvenu mobilizaciju među građanima i donosiocima odluka, a u vezi sa centralnom pozicijom ljudi kao primarnom dimenzijom sigurnosti. Krajnja svrha je da se kroz ovu inicijativu postigne jačanje aktivnosti zagovaranja u domenu bezbednosti ljudi na nivou države,

regiona i Evrope, zasnovanih na programu sistematskog istraživanja.

U prethodne dve godine od ustanovljavanja projekta, Mreža je sprovedla istraživanje u vezi sa formama i izvorima nesigurnosti u svakodnevnom životu građana sa posebnim osvrtom na škole, radno mesto i lokalnu zajednicu, u okviru teme forme i izvori nasilja na Balkanu i u Turskoj. U okviru ovog istraživanja Mreža je objavila dva izveštaja o ljudskoj bezbednosti - Osnovni izveštaj o ljudskoj bezbednosti na Zapadnom Balkanu i u Turskoj i Regionalni tematski izveštaj: Skrивene forme i izvori nasilja na zapadnom Balkanu i u Turskoj. Osim izgradnje baze podataka u oblasti ljudske bezbednosti, Mreža takođe ima za cilj da postane modelsaradnje između organizacija civilnog društva i istraživačkih institucija i na taj način doprinosi premošćavanju distance između delova zajednice koji se bave istraživanjima, zagovaranjem i donošenjem odluka

Više informacija o inicijativi i aktivnostima Mreže može se pronaći na: www.cn4hs.org

ŠTA JE LJUDSKA BEZBEDNOST?

Ljudska bezbednost je relativno nova paradigma za pristup problemu bezbednosti. U poređenju sa tradicionalnim konceptima bezbednosti koji počivaju na teritorijalnom integritetu i suverenitetu države, ljudska bezbednost zasniva se na tome da je bezbednost svakog pojedinca esencijalna za stvaranje mirnih i stabilnih društava. Ova bezbednost pojedinca je višestruko uzrokovana i zavisi od međusobne povezanosti većeg broja različitih fenomena.

Osnovna namera inicijativa, odnosnopokreta sa temom ljudske bezbednosti je da štiti pojedince i grupe od niza grubih i dubokih povreda koje utiču na njihovu sposobnost da vode život prihvatljivogkvaliteta. Dakle, ljudska bezbednost se fokusira na utvrđivanje i sprečavanje rizika koji prete pojedincima ili grupama kako u fizičkom, materijalnomtako i psihološkom smislu. Ukratko, ovaj pristup pokušava da osigura slobodu od straha, slobodu od nemaštine i pravo na dostojanstven život.

Iako je koncept odavno u razvoju (npr. John Burton-ovo isticanje značaja pojedinca u međunarodnoj bezbednosti), prvi put je na međunarodnu scenu uveden u Izveštaju Razvojnog programa UN-a o Ljudskom razvoju. Ovim izveštajem identifikuju se sedam ključnih komponenti ili dimenzija bezbednosti: ekonomska sigurnost, politička sigurnost, zdravstvena sigurnost, bezbednost hrane, bezbed-

Definicija Komisije o ljudskoj bezbednosti iz Izveštaja *Human Security Now* (2003: 4):

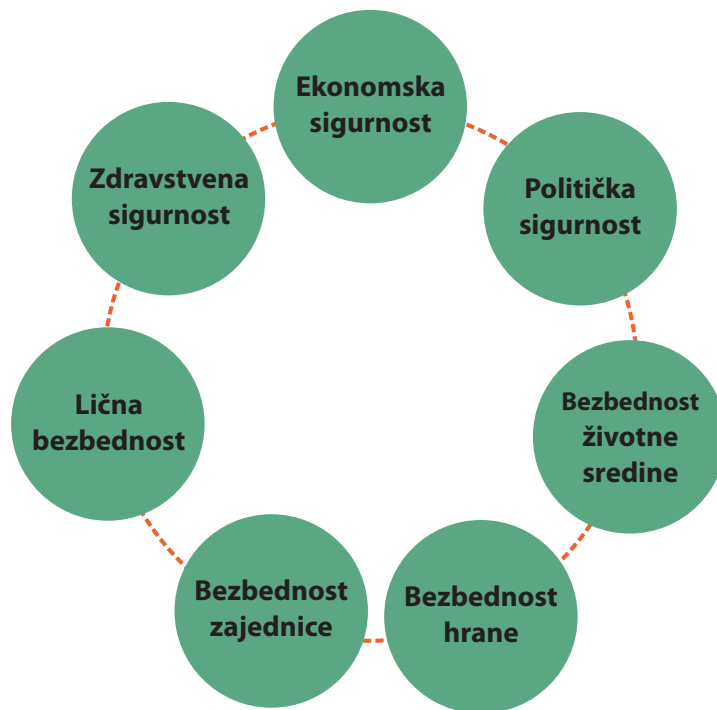
Ljudska bezbednost znači zaštitu fundamentalnih sloboda – sloboda koje su sama suština života. To znači zaštitu ljudi od kritičnih (ozbiljnih) i prodornih (široko rasprostranjenih) pretnji i situacija. To podrazumeva korišćenje procesa koji počivaju na ljudskoj snazi i težnjama. To znači stvaranje takvih političkih, društvenih, ekoloških, ekonomskih, vojnih i kulturnih sistema koji udruženi daju gradivne elemente za preživljavanje, održavanje ljudi i dostojanstven život.

nost životne sredine, lična bezbednost i bezbednost zajednica. Važno je imati na umu da su ove dimenzije međusobno povezane i da često povlače i utiču jedna na drugu.

Od objavljivanja Izveštaja UNDP-a sve više istraživača i donosilaca odluka zainteresovali su se za ovaj pristup. U skladu sa pobrojanim dimenzijama, pojedini istraživači pokušali su da razviju niz indikatora i indeksa koji mogu da pomognu da se procene pretnje za ljudsku bezbednost.

Drugi pristup ljudskoj bezbednosti koji se razlikuje od ovakve krute strukture počiva više na bottom-up metodu i često je istican od strane istraživača sa Londonskog škola za ekonomske i političke. Ovakvim, više kvalitativnim pristupom, ljudska bezbednost naglašava preživljena iskustva nesigurnosti i međusobnu povezanost različitih pretnji i bavi se pravim problemima i ekstremnim rizicima. Ovde je fokus više na razumevanju odnosa između ozbiljnosti pretnje i sposobnosti pojedinca da se sa njom izbori, nego na „objektivnom“, merljivom fenomenu. U tome i leži važnost praćenja načina na koji se ugroženi bore sa ranjivošću¹.

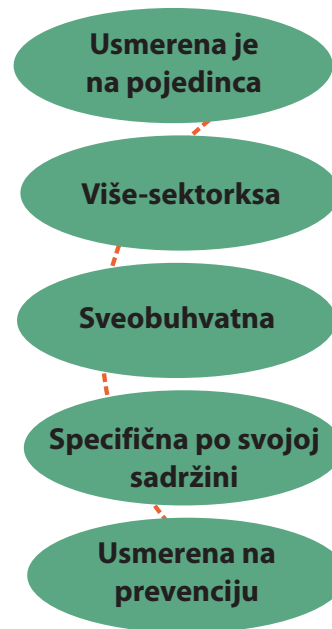
1 Kaldor, M. (2011), Human Security. *Society and Economy* 33, pp 441-448. Kaldor, M., Martin, M. and Selschow, S. (2007), Human security: a new strategic narrative in Europe. *International Affairs* 83 (2), pp 273- 288.

Kod oba pristupa, pretnje ljudskoj bezbednosti su veoma specifične i geografski, istorijski i kulturološki uokvirene. Važno je naglasiti da se ljudska bezbednost često meša sa drugim pristupima kao što su pretnje ljudskim pravima ili ljudskom razvoju; pretnje ljudskoj bezbednosti su u stvari upravo one ranjivosti koje se manifestuju spojem ove dve vrste nesigurnosti. Imajući ovo na umu može se reći da su glavne karakteristike ljudske bezbednosti²:

MAPIRANJE PRETNJI LJUDSKOJ BEZBEDNOSTI U SRBIJI – IZBOR STUDIJA SLUČAJA

Kao što je već pomenuto, ljudska bezbednost nije zvanični koncept za pristup ranjivosti u Srbiji. Mada se može videti da koncept prethodnih godina privlači sve više pažnje među donosiocima odluka, istraživačima i organizacijama koje se bave civilnim društvom, još uvek nema niti sveobuhvatnog pregleda pretnji ljudskoj bezbednosti u Srbiji, niti strateških planova za suprotstavljanje ovim pretnjama.

² United Nations Trust for Human Security (2009), *Human Security in Theory and Practice*, p.7:http://www.tr.undp.org/content/dam/turkey/docs/news-from-new-horizons/issue-41/UNDP-TR-SHandbook_2009.pdf

KRATAK PREGLED INICIJATIVA LJUDSKE BEZBEDNOSTI U SRBIJI:

Akademija:

Fakultet bezbednosti (Univerzitet u Beogradu) je još 2002. godine prepoznao postojanje potrebe za vršenjem većeg broja istraživanja i za posvećivanje više naučne pažnje ovoj oblasti pa je osnovao Centar za ljudsku bezbednost. Kao rezultat ove inicijative Centar je objavio dva godišnja žurnala na tematski različite LJS teme u periodu između 2004. i 2009. godine. Nakon nekoliko godina bez aktivnosti, Centar se sada ponovo aktivira na svom istraživačkom polju.

Inicijative civilnog društva i međunarodnih organizacija:

Nekoliko projekata podstaknutih od strane Fonda za otvoreno društvo, Helsinškog odbora za ljudska prava

u Srbiji, Centar za istraživanje javnih politika, Beogradski fond za političku izuzetnost, Beogradski centar za bezbednosnu politiku, Autonomni ženski nezavisni, Centar za Evro-Atlantske studije, Agencije UN-a (UNDP, UNOPS, WHO, UNFPA).

Fokus projekata je dominantno usmeren na ljudsku bezbednost u relaciji sa specifičnim ranjivim grupama (Romi, LGBT populacija, žene žrtve nasilja), specifičnu demografiju Sandžačkog regiona ili na omladinu.

Pristup Vlade RS Široka politička scena je još uvek prevashodno orijentisana na tradicionalno razumevanje sigurnosti. Mada se ljudska bezbednost pominje u Nacionalnoj strategiji bezbednosti, fokus je i dalje na teritorijalnom suverenitetu i bezbednosti.

Kao što je već napomenuto, u nameri da se napravi pregled pretnji ljudskoj bezbednosti korišćena je kvalitativna metodologija odozdo na gore (bottom-up). Cilj je bio da se saznaju suštinski podaci zainteresovanih strana iz različitih oblasti (direktori bezbednosti koji zastupaju različite ranjive grupe, vladini predstavnici na lokalnim nivoima, donosioci odluka itd.) prepoznaju kao ključne pretnje koje utiču na njihov svakodnevni život i na živote grupa koje oni reprezentuju. Zasnovano na ovim saznanjima, mogu se mapirati neke ključne teme koje treba dalje ispitati gledano kroz lupu ljudske bezbednosti.

Oblast	Pretnja
Zločin	<p>Internacionalni i nacionalni organizovani kriminal (npr. Trgovina ljudima, droga, protivzakonita ekonomija) i korupcija (državni zvaničnici i institucije, privatni sektor).</p> <p>Pretnja nasiljem (fizičkim, psihološkim, ekonomskim i seksualnim) – žene, dece, manjine, „deca/omladina ulice“ su među najizloženijim grupama i među najuplašenijim od pretnji nasiljem.</p>
Nasilje	<p>Široko rasprostranjeno sistematsko nasilje viđa se kao posledica spektra društvenih vrednosti (patrijarhalna kultura, nacionalizam, brojne predrasude), nedostatak efikasne institucionalne podrške i političke volje da se sa ovim problemima uhvati u koštac npr. Reakcije policije i pravosuđa na uzročnike nasilja (huligane, grupe ultra desnog krila, kriminalne organizacije, muške počiniocice) i nedostatak podrške od strane sistema (sigurne kuće za žrtve nasilja i njihovo socio-psihološko usmeravanje).</p>
Institucionalna i zakonodavna odgovornost	<p>Nedostatak transparentnosti i odgovornosti od strane institucija, posebno u odnosu prema korupciji, smatraju se kontinualnom pretnjom koja ograničava pristup svim vidovima prava. Osim toga, ograničena održivost institucija stvara dugoročnu nesigurnost. Ljudska prava se posebno pominju kada se govori o nepovoljnim okolnostima za manjine i ranjive grupe.</p>
Kultura netolerancije, antagonizma i apatije	<p>Rastuća netolerancija i povećanje broja konflikata vide se kao svakodnevno moguće pretnje – huligani i ekstremističke grupe desnog krila prepoznaju se kao glavni izazivači mržnje i nasilja zasnovanih na etničkoj, seksualnoj ili političkoj osnovi i, u skladu sa tim, kao glavne pretnje za tolerantnost i različitost u zemlji.</p> <p>Osim toga, ljudi se ne osećaju niti kako treba zastupljenim niti zaštićenim od strane političke elite; naprotiv, osećaju se otuđenim – na političku moć se često gleda kao na moć otuđenu od građana, nepoštenu, okupljenu oko partije ili oko interesa vođa partije koji se uzimaju kao opšte dobro.</p>

Nezaposlenost, nizak životni standard i nedovoljni razvoj	<p>Nezaposlenost i nizak životni standard stvaraju svakodnevno nesigurno okruženje za ljude, a posebno za vulnerabilne grupe. Ova nesigurnost izaziva nemogućnost pojedinaca i grupa da planiraju svoju budućnost i da se osećaju bezbedno po pitanju samog postojanja te budućnosti i mogućnosti ispunjenja osnovnih ljudskih potreba. Osim toga, ekonomska nesigurnost je u velikoj meri smatrana uzrokom drugih aspekata nesigurnosti, uključujući: migraciju mladih, nedostatak roditeljskog nadzora, nemogućnost da se učestvuje u političkom i društvenom životu itd.</p> <p>Neiskorišćeni industrijski i poljoprivredni potencijal, loše planirana državna fiskalna politika, tehnološka zaostalost i posledice ratova devedesetih godina vide se kao uzročnici ekonomskih problema. Dodatno, pojedine ranjive grupe su zbog diskriminacije (i rasizma) isključene sa tržišta rada, isključene iz drugih javnih dobara kao što su politički, obrazovni i kulturni život, a prisutna je i generacijska isključenost iz ekonomskih aktivnosti.</p>
Prirodne nepogode	<p>Prirodne nepogode, a posebno poplave, prepoznaju se kao nova pretnja bezbednosti ljudi, kako zbog njihove stvarne razorne moći, tako i zbog nedostatka adekvatnih procedura za suočavanje sa ovim nepogodama.</p>
Zdravstveni sistem	<p>Ljudi su generalno veoma zabrinuti za svoje zdravlje, kao i za kvalitet lečenja. Zdravstveni sistem smatra se jednom od najkorumpiranijih institucija u Srbiji, a kvalitet i dostupnost zdravstvene zaštite smatraju se nedovoljnim i predstavljaju svakonevnu pretnju u životima mnogih.</p>
Migracija	<p>Karakterišu je iznuđeni i nepravilni modeli migracije, kako u okviru zemlje tako i preko njenih granica.</p>

Zasnovano na ovim činjenicama i sa ciljem da damo fokusirani uvid u suštinsku vezu između različitih pretnji i strahova, sprovedeno je kvalitativno istraživanje koje se bavilo manifestacijama i uzrocima nasilja. Forme i izvori vršenja nasilja ovde se smatraju opunomoćenicima nesigurnosti, omogućavajući nam da steknemo dubinsko i sveobuhvatno znanje o nekoliko ključnih pitanja u vezi sa ljudskom bezbednošću.

Važno je istaći da se pod terminom „nasilje“ ovde podrazumeva ozbiljna nebezbednost koja se može manifestovati na direktan, strukturni ili simbolički način.³ Imajući ovo u vidu, termin nasilje se ne odnosi samo na direktne forme koje uključuju različite vrste nasilja kao što su: fizičko, psihičko, ekonomsko i seksualno nasilje, već on podrazumeva naročito i strukturalne i simboličke forme nasilja koje imaju širi smisao i odnose se na različite prisile koje ograničavaju i ugrožavaju ljude u njihovim svakodnevnim životima. U vezi sa ovim poslednjim, diskriminacija, socijalna isključenost i nejednakost su tipični primeri socijalnih pojava koji stvaraju ozbiljne pretnje bezbednosti pojedinaca i grupa.

U slučaju Srbije, istraživanje tokom projekta fokusiralo se na vršnjačko nasilje među omladinom u školama i na nasilje na radnom mestu u formi ekonomskog ugrožavanja zaposlenih kroz vršenje ilegalnih i neodgovornih privatizacija. Istraživanje je pokušalo da osvetli različite aspekte formi i izvora nasilja u ovim oblastima istražujući manifestacije nasilja, mehanizme svakodnevnog savladavanja nasilja i mogućnost uviđanja načina na koji se može postići umanjivanje ovih pretnji. Sledeća tri pitanja su suština na koja se sprovedeno istraživanje naslanja:

- Ko ili šta vas čini nebezbednim?
- Šta činite kako biste se izborili sa tom nesigurnošću?
- Šta mora da se promeni da biste se osećali bezbednije?

Istraživanje ovih aspekata ljudske bezbednosti u odabranim oblastima omogućava bottom-up razumevanje pretnji baveći se ličnim slučajevima nebezbednosti i rizika za pojedinca. Ovakav pristup postaje „glasnogovornik“ nekih od najvulnerabilnijih pojedinaca i grupa omogućavajući im da iskažu svoje probleme i svoje viđenje rešenja, a što se često prenebregava.

Na kraju, ove ranjivosti biće stavljene u širi kontekst sveopšte ljudske bezbednosti u Srbiji.

---

3 Galtung, J. (1990) 'Cultural Violence' *Journal of Peace Research*, vol. 27, no. 3: 291-305. & Galtung, J. (1969) 'Violence, Peace, and Peace Research', *Journal of Peace Research*, Vol. 6, No. 3, pp: 167-191.

Slučaj1:
Vršnjačko
nasilje u školama

UVOD

U poslednje dve decenije u Srbiji je sve prisutniji problem vršnjačkog nasilja. Tuče između učenika u školskim dvorištima, donošenje noževa i drugog oružja u škole, izbodeni ili prebijeni učenici od strane svojih vršnjaka, uznemiravanje ili maltretiranje mladih devojaka na društvenim mrežama, samo su neke od udarnih vesti u Srbiji. Ovi primeri su usko povezani sa dubljom nesigurnošću kod mladih i faktorima koji utiču na rizik kao što su dostupnost droga i drugih supstanci; nasilje u zajednicama i medijima, teška ekonomska kriza i nezaposlenost, šovinističke ideologije; verski ekstremizam; rat i drugi nasilni sukobi; porodični konflikti i zloupotreba supstanci; neadekvatni obrazovni sistem itd⁴. Nasuprot tome, glavni izvor nesigurnosti se pronalaziu mladimakoji se često pojavljuju ikaopočinioi kriminalnih dela i nasilja.

Do danas, vršnjačko nasilje je istraživano uglavnom kroz kvantitativna istraživanja, čiji je cilj mapiranje različitih oblika nasilja kroz psihološki pristup koji se fokusira na ponašanje. Prethodna istraživanja se pretežno odnose naučenike osnovnih škola u Srbiji. Za razliku od prethodnih istraživanja, naše će se fokusirati na pristup ljudske bezbednosti sa ciljem da se istraže tri glavna pitanja, koja su postavljena u prethodnom delu ove studije. Dakle, ovo istraživanje se bavi pitanjima ispoljavanja nesigurnosti, mehanizmima za prevazilaženje ovog problema i mogućim promenama.

Naše istraživanje se sprovodilo kvalitativnom metodom koje je uključivalo dve komponente: (1) pregled postojećih studija, politikai izveštaja o nasilju među mladima i školskim protokolima i (2) sprovođenje fokus grupnih diskusija sa decom, roditeljima i učiteljima/školskim psiholozima/pedagozima u Beogradu i Novom Pazaru. Primarno je zamišljeno da se posebna pažnja posveti srednjoškolskom obrazovnom sistemu, ali dve od devet fokus grupnih diskusija su izvedene u osnovnim školama, kako bi se bolje razumelo prenošenje obrazaca nasilnog ponašanja.

Korišćena su tri različita istraživačka instrumenta, koja su posebno prilagođena svakoj ciljnoj grupi. U slučaju fokusiranih grupnih diskusija sa decom I mladima, umesto direktnog razgovora o „nasilju“, fokus je bio na nesigurnosti

4 Jugović, A. (2004) *Rizična ponašanja omladine. Mladi zagubljeni u tranziciji*. [Risk behavior of youth. Youth lost in transition.] Centar za proučavanje alternativa, Beograd.

i strahovima sa kojima se oni suočavaju. Ovo je posebno važno, jer se korišćenjem reči nesigurnost i strah izbeglo direktnopričanje o vršnjačkom nasilju, a ipak omogućilo učenicima da pokažu kakooni sami razumejuopjam bezbednosti. U slučaju roditelja i učitelja, cilj je bio identifikovati šta oni definišu kao nasilje, njihov stav prema nasilju, kao i njihovo iskustvo, strategije i reakcije. Pre nego što prikažemo glavne rezultate ovog istraživanja, biće predstavljen kratak uvid u stanje i pojam vršnjačkog nasilja u školama.

Pregled stanja

Vršnjačko nasilje je veoma rasprostranjeno u Srbiji, ali iako ono nije nova pojava, tek nedavno je počelo da stiče više pažnje akademskih krugova. Jedno od najsveobuhvatnijih istraživanja pokrenuto je kao deo UNICEF-ovog projekta "Moja škola – škole bez nasilja"⁵ i 2007. godine su objavljeni prvi rezultati ovog istraživanja u naučnom članku, koji su napisali Popadić i Plut⁶. Iako rezultati istraživanja nisu zasnovani na reprezentativnom uzorku, predstavljaju najpouzdanije istraživanje sprovedeno do sada jer je anketirano 26.626 ispitanika, od 3.-8. razreda (u 50 različitih škola širom Srbije). Prema samo-proceni izloženosti vršnjačkomnasilju, 21.1% učenika prijavljuje izloženost nasilju u protekla tri meseca. Od pomenutih, otprilike četvrtina (5.1% svih ispitanika) je doživela nasilje više puta ili svakodnevno. Međutim, ako pogledamo rezultate, koji ukazuju na broj događaja u kojima su sami ispitanici počinioci nasilja prema vršnjacima, brojevi su znatno viši. Ukupno 41% priznaje nasilno ponašanje u poslednja tri meseca, što ukazuje na to da su ispitanici spremniji da priznaju nasilno ponašanje, nego da budu viđeni kao žrtve ili da ne prepoznaju nasilje kada je ono usmereno ka njima⁷.

5 Nakoliko pokazuje slične rezultate kao Popadić i Plut: Nedimović, T. (2011). Faktori rizika za pojavu vrsnjackog nasilja u osnovnim školama [Risk factors of peer violence in primary schools]. In. *PRIMENJENA PSIHOLOGIJA* 3: 229-244.

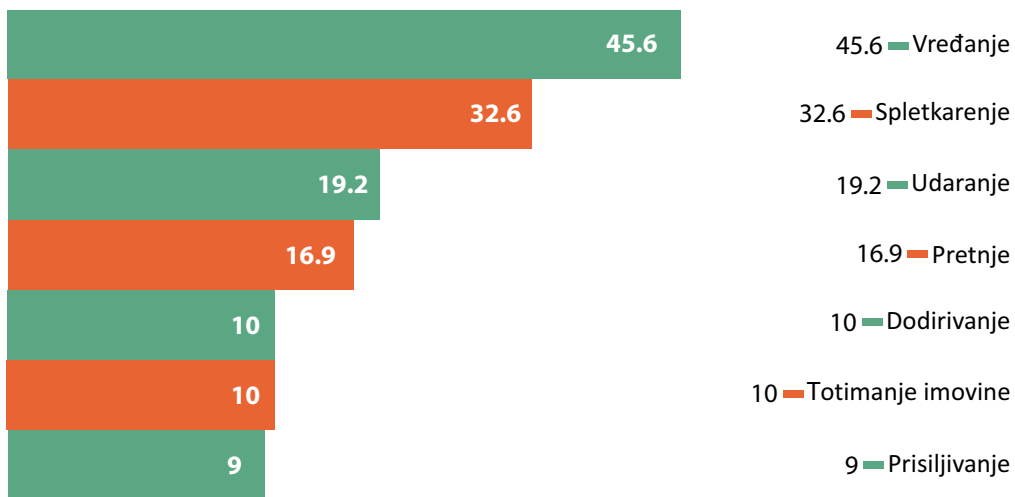
6 Tomonjić, G., Blagojević-Radovanović, R. and J. Pavlović (2010). Koliko je nasilje prisutno u skoli. *BIBLID* 0553–4569, 56: 46–58.

7 Kodzopeljic, J., Smedervac, S. and P. Colovic. (2010). Razlike u ucestalosti i oblicima nasilnog ponasanja izmedju učenika osnovnih i srednjih skola [Differences in frequency and type of violence between students from primary and secondary schools]. *PRIMENJENA PSIHOLOGIJA* 4: 289 – 305.

Oblici nasilja, kojima su učenici izloženi (jednom ili više puta) su mnogobrojni. Najdominantniji oblik nasilja je psihičko nasilje, koje obuhvata različite oblike uvreda, kovanja zavera i pretnji, ili prisiljavanje vršnjaka da rade stvari protiv svoje volje. Petina svih anketiranih učenika prijavljuje fizičko nasilje, dok je 10% bilo izloženo seksualnom uznemiravanju. Ekonomski oblici nasilja, u kojima su učenicima bile oduzete ili uništene njihove lične stvari, dogodili su se u 10 % slučajeva.

Grafikon 1: Oblici vršnjačkog nasilja (u %)

Izvor: Popadic & Plut (2007): 319.

U slučajevima kada su ispitanici priznali da su počinioci nasilja, prisutna je slična hijerarhija: uvrede (32.4%), fizičko udaranje (15.6%), pretnje (9.1%), dodirivanje (seksualno uznemiravanje) (7.2%) i kovanje zavere (6.3%).

Dodatni uvid se može formirati na osnovu rezultata manjih istraživanja, koja se odnose na specifične teritorije⁸. Na primer, istraživanje koje je sproveo Citić u 12 osnovnih škola u Beogradu ukazuje na to, da su deca/mladi, koji su uključeni u nasilje kao počinioci ili žrtve manje vezani za školu od onih koji su žrtve ili koji uopšte nisu uključeni u nasilje⁹. Tomonjić, Blagojević-Radovanović i Pavlović, na uzorku od 417 učenika (uzrasta 11-15) iz Užica, pokazuju koliko učenika smatra nasilje normalnim, koliko često čak ne prepoznaju akt nasilja kao takvo, i kako su vrlo rezervisani kada pričaju o nasilju u školama zbog straha od mogućih posledica¹⁰. Kodžopeljčić, Smederevac i Čolović na uzorku od 14.943 učenika, pretežno iz urbanih područja Beograda i Vojvodine pokazuju, kako je rasprostranjenost nasilja veća u osnovnim školama nego u srednjim školama¹¹. Najinteresantniji rezultati mogu biti izvučeni iz istraživanja koje je sprovedeno u 9 srednjih škola u Vojvodini (6254 ispitanika), u kome je najmanje 42,2% dece imalo iskustva sa nasiljem jednom, nekoliko puta, ili redovno tokom osnovnoškolskog obrazovanja i 22,7% tokom srednjoškolskog obrazovanja¹². Ovde, kao i u slučaju Popadić i Plut studije, dečaci su češće žrtve nasilja nego devojčice. Jedan od najalarmantnijih rezultata ovog istraživanja, koji nisu vidljivi u drugim studijama, je da 9,5% ispitanika priznaje da nosi oružje u školu.. Izbegavanje (40%) kao strategija suočavanja sa problemom nasilje je učestalo, dok je ponavljanje nasilja iste jačine (27,5% bez pomoći drugih, 13,9% vremena uz pomoć drugih) takođe dosta zastupljeno.

Dodatno ispitivanje o maltretiranju, odnosno nasilju na internetu ("sajber"nasilje) je takođe steklo posebnu pažnju poslednjih godina. Rezultati pokazuju da su starija osnovnoškolska deca (iznad 4. razreda) i srednjoškolska deca,

8 Smederevac, S., Kodžopeljčić, J. and P. Colovic (2010). "Skola bez nasilja – Rezultati istraživanja", Faculty of psychology in Novi Sad, unpublished.

9 UNICEF (2012). Digital violence in primary and secondary schools in Serbia. Project "Stop digital violence" – summary of preliminary results, unpublished.

10 Droga postaje svakodnevica u školama. Čak roditelji spominju dva mesta na kojima oni sumnjaju da se prodaje droga.

11 U osnovnom škola se čak i pričalo o tome kako dečaci uznemiravaju devojčice pipanjem protiv njihove volje.

12 Smederevac, S., Kodžopeljčić, J. and P. Colovic (2010). "Skola bez nasilja – Rezultati istraživanja", Faculty of psychology in Novi Sad, unpublished.

izloženija nasilju na internetu nego mlađe generacije: 23% ispitanika su jednom ili više puta vređali preko telefona i 19% preko SMS poruka; 18% osnovnoškolaca i 17% srednjoškolaca je doživelo maltretiranje preko društvenih mreža; 10% prijavljuje da su njihove fotografije ili video zapisi bili objavljeni protiv njihove volje; i 16% je doživelo da neko koristi njihov internet profil bez njihovog pristanka¹³. Svi ovi podaci ukazuju na to da su internet i elektronski uređaji postali novi prostor gde se vršnjačko nasilje manifestuje i zato ga je potrebno uzeti u obzir u daljem istraživanju.

Imajući u vidu ovakvu statistiku, ovo istraživanje je pokušalo da napravi jedan korak više u razumevanju, šta ovi brojevi zapravo znače mladima i za njihove svakodnevne živote. Istraživanje je posebno pokušalo da prikaže kako se ova situacija manifestuje u njihovom iskustvu sa pretnjama i kvalitetom života.

Manifestacija nasilja

U ovom delu će biti prikazani neki od glavnih rezultata kvalitativnog istraživanja, sa osvrtom na obrasce, vrste i učestalost nasilja, razloge za nasilje i stavove prema njemu, prostore i mesta ispoljavanja nasilja, kao i rodne razlike povezane sa vršnjačkim nasiljem.

Oblici i vrste nasilja

Kvantitativni podaci (predstavljeni gore) prikazuju da je najčešći oblik nasilja u školama *psihičko* nasilje. Ovaj oblik nasilja se ispoljava u dva različita oblika, ili verbalno ili se odnosi na neki oblik kontrole. U drugom slučaju, učenici koriste pretnje, ucenu i manipulaciju, kako bi ostvarili neku vrstu nadmoći. Verbalno nasilje je postalo deo svakodnevnog diskursa mladih, čak i u onim školama u kojima nasilje nije toliko prisutno (gde nema fizičkog nasilja). Psovanje, vređanje i međusobno ponižavanje iz različitih razloga, deo su "normalne" komunikacije do te mere, da često

¹³ UNICEF (2012). Digital violence in primary and secondary schools in Serbia. Project "Stop digital violence" – summary of preliminary results, unpublished.

nisu prepoznati kao oblik nasilja, niti kod učenika, niti kod nastavnika. Shodno tome, takva vrsta komunikacije nije označena kao ozbiljan problem, već kao problem generacije. Kada roditelji i nastavnici govore o ovom obliku nasilja, često navode da je ono posledica nevaspitanja.

Poslednjih godina je ovaj oblik nasilja postao vrlo čest, posebno sa upotrebom fotografija na društvenim mrežama. Kompromitujuće fotografisanje vršnjaka i postavljanje na internet, postao je sinonim za uvrede i način ponižavanja.

Nastavnica (srednja škola, BG): Druga vrsta nasilja koja postoji već godinama i to je slikanje telefonom. To je nešto što oni rade i o čemu smo mi jako pričali. Kada uđete na čas a oni recimo namerno slikaju nekog učenika kada ne zna i kače na Face-ove. I onda chatuju i tu se oni ustvari izvređaju izvan škole i onda kada dođu u školu počne smejanje, prozivka neka.

Otuđivanje stvari, uništavanje tuđih stvari i uzimanje novca drugim učenicima protiv njihove volje, najčešći su oblik *ekonomskog* nasilja u školama.

Devojka (srednja škola, BG): Ja sam ostavila svesku, kada sam otišla do wc-a i vratila se, sveska više nije bila tu. A bilo je njih .. u učionici.

Ovaj oblik nasilja se obično čini prema mlađim učenicima i devojka. U nekim slučajevima je to oblik ponižavanja, a u drugim, način za prikupljanje novca, koji se može ponoviti prema istim žrtvama.

Seksualno nasilje je najmanje rašireni oblik nasilja među učenicima, nastavnicima i roditeljima. Međutim, važno je imati na umu da je upravo ta tema mnogo osetljivija, u odnosu na ostale, i da postoji velika mogućnost da su istraživački metod i pristup ograničili mogućnost ispitanicima da otvoreno pričaju o ovom obliku nasilja. Iako u gimnazijama ovaj oblik nasilja nije bio zastupljen, psihičko nasilje inspirisano seksualnom tematikom, uvrede na taj račun su bile veoma prisutne posebno u srednjoj stručnoj školi. Ono što je zabrinjavajuće, jeste, da su i roditelji i nastavnici dovodili u pitanje seksualno ponašanje tinejdžera. Iako je na ovo ukazano jošu osnovnim školama, ne samo

na ranu seksualnu aktivnost devojčica i dečaka, već se posebno ističe problem pružanja seksualnih usluga od strane devojčica koje ih pružaju dečacima u školskim toaletima i tokom školskih časova.

Nastavnica (srednja škola, BG): A seksualnog zlostavljanja nema, ali ima iznuđivanja. Kako to da objasnim.. Pružanje usluga javno i to onako baš eksplicitno. Ja sam recimo imala u prvoj godini, pošto sad prvu generaciju vodim sad je već treća godina, u prvoj godina sam imala bliznakinje koje su opšti haos pravile. Mene je bilo sramota. Ja sam socijalne radnike zvala sve.. Pošto je situacija, razvedeni su im roditelji.. Čak sam u nekom momentu posumnjala da mala trpi zlostavljanje od strane oca, ali nisam nit psiholog nit pedagog tako da nisam relevantna da procenim i tu sam ih prepustila sudbinu. Radila sam malo sa njom, ona je padala i ponavljala. Ali ono je bilo strahovito šta je ona u toaletima radila.

Ovi oblici seksualnih usluga, kao i snimanje različitih oblika seksualnih aktivnosti i distribucija video zapisa su upitnini, zato što ne postoje direktni znaci prisile, ali postoje drugi faktori koji utiču na takvo ponašanje. U slučaju gornjeg citata, nastavnica ne doživljava da je sposobna da uvrsti ovakvo ponašanje u neki oblik nasilja iako ga povezuje sa drugim formama nasilja kao što je zlostavljanja u porodici, ona ne zna šta bi trebalo da učini u takvom slučaju.

Fizičko nasilje je postalo deo svakodnevice u mnogim školama. Najalarmantnija je činjenica, koliko rano se fizičko nasilje pojavljuje kod dece u obrazovnom sistemu. U jednoj osnovnoj školi, već u 4. razredu, deca donose velike noževe, pračke i ostalo oružje. Ovaj oblik nasilja uključuje one postupke, sa manje ozbiljnim fizičkim posledicama/povredama (guranje i šamaranje), kao i one prilično ozbiljne forme, kao što su udaranje pesnicama i drugim predmetima, poput stolicama, šutiranje ljudi na podu, davljenje, bacanje ljudi i paljenje cigaretama.

Intervjuerka (srednja škola, BG): Tebe su maltretirali, šta su ti uradili?

Dečak 1: Ništa. Udarali me.

Intervjuerka: A ko te je udarao? Jel imaš ti nekog ko te uvek udara?

Dečak 2: Ima nekoliko njih.

Intervjuerka: Šta ti kaže, zašto te maltretira?

Dečak 1: Ništa. Dodje i tuče.

Intervjuerka: I tuče te bukvalno?

Dečak 6: Da.

U najgorim slučajevima prisutna je i upotreba oružja, kao što su cigle i noževi. Tako je tokom našeg istraživanja, isplivala priča učenika u Novom Pazaru, koji su opisivali događaj koji se desio izvan školskog dvorišta prilikom čega je došlo I doubadanja nožem između učenika njihove škole i učenika iz druge škole.

Učestalost nasilja

Neke napomene o učestalosti nasilja su izvučene početku. Ipak, postoji nekoliko karakteristika koje određuju učestalost nasilja, koje je potrebno pomenuti. Kao prvo, učestalost nasilja se razlikuje između škola. U Srbiji, kao i u mnogim drugim zemljama, postoje jasne razlike između škola, postoje one koje se smatraju kao „dobre/loše“, „nasilne/nenasilne“, „bogate/siromašne“ itd. Potrebno je sprovesti dalja istraživanja, kako bi se pojasnilo kako te podele nastaju i kako se manifestuju, ali očigledno je da one utiču na učestalost nasilja. U Beogradu postoji glavna podela između srednjih stručnih škola i gimnazija. Stručne škole se smatraju nasilnijim i sa učenicima koji sulošiji (sa nižim ocenama), salošijom ekonomskom situacijom sa manje mogućnosti. Imajući to u vidu, nije iznenađujuće da se srednje stručne škole u Beogradu suočavaju sa daleko većim problemima vršnjačkog nasilja. U srednjim stručnim školama svi oblici nasilja su deo školske svakodnevice, što se znatno razlikuje od ostalih škola uključenih u ovo istraživanje kao što su gimnazije u kojima je nasilje ograničeno na pojedinačne i sporadične incidente.

Nasilje je takođe delimično povezano sa razredom koji učenik pohađa i njegovim godinama. Nasuprot osnovnim školama, u kojima nasilje postaje češće što su učenici stariji (izrazili su i strah od pohađanja srednje škole, u kojoj bi se nasilje po njihovom mišljenju pogoršalo), nasilje u srednjim školama ipak opada sa godinama/razredom.

Dečak (srednja škola, BG): Oni su mirniji uglavnom. 3 i 4. godina. Normalnije.

Dečak 2: 1. je katastrofa. Ispitajte njih malo, da vidite kakve su to budale.

Intervjuerka: Šta se dešava u toj 1. godini što je tako strašno.

Dečak: Pa što su mlađi, to su gori. Istina.

Intervjuerka A šta se onda desi od 1. do 2. do 3.?

Dečak: Ko završi razred, on, većina njih poludi do 3. i 4. godine. Ko ode u 4., taj je ono, spasio se, kako da kažemo.

Ono, na šta dečak u gornjem citatu želi da ukaže je to, da većina učenika, koji ispoljavaju nasilje ili prouzrokuju probleme, napuste školu ili su izbačeni pre nego što dostignu više razrede. U istoj fokusiranoj grupnoj diskusiji postalo je očigledno, da su oni koju su ovde opisani kao "preživeli" prošli kroz prve turbulentne godine i našli svoje mesto među vršnjacima. U tom smislu, nasilje se koristi kao način za stvaranje podela moći i izgradnju odnosa među učenicima. Kada je to jednom uspostavljeno i kada se različite uloge podele i stabilizuju, učestalost nasilja se umanjuje.

Sve ukazuje na to da je učestalost nasilja u porastu. Važno je napomenuti, da se ovde radi o kvalitativnom zapažanju koje se ne može generalizovati na sve srednje škole. Ali, iako su neke od škola, koje su važile za »nasilne«, uspele da promene svoj profil, prema intervjuisanim učiteljima i psiho-lozima, učestalost nasilja se povećala.

Nastavnica (srednja škola, BG): Ja mislim da je problem što je to tada bio pojedinačan slučaj, pa u toku dana možda imaš jedno takvo dete, najviše tri. A ti sada, u toku sat vremena imaš iz svakog odeljenja po jednog.

Povećana učestalost nasilja ukazuje na to, da ono postaje normalizovano.

Razlozi za nasilje – žrtve i počinioci

Jedna od najvažnijih stvari, kada pokušavamo da ustanovimo »zašto« i »kako« dolazi do nasilja, je razumeti ko su žrtve, a ko počinioci. Odnos između žrtve i počinioca prilično je dinamičan, zato što žrtve često postaju počinioci, a počinioci postaju žrtve. U tom smislu, obično postoji čitava grupa ljudi koji su uključeni u svaki akt nasilja.

Zanimljiv je zapravo način na koji su definisane žrtve i počinioci. Očigledno je da je prisutno nekoliko stereotipa – žrtve su povezane sa slabostima, dok su počinioci povezani sa jačinom. Međutim, kada govorimo o pojedinačnim slučajevima nasilja, vidimo da je praksa dosta drugačija. Iako učenici sa nekim oblikom invaliditeta, učenici koji dolaze iz manjih gradova, izvan grada i nemaju prijatelje u školi, ili oni koji imaju neki problem sa učenjem, lako postaju meta od prvog dana škole, oni su takođe ti, koji kasnije postaju nasilni. Stoga, oni koji se smatraju usamljenima, drugačijima i slabijima, kao što je pomenuto ranije, postaju nasilni prema drugima. Na primer, dečak koji je neprestano bio žrtva i svakodnevno izložen nasilju od strane svojih vršnjaka u školi, je u drugim slučajevima često bio sam počinilac. Nakon duge rasprave tokom FGD o tome, zašto je on žrtva, drugi učenici su se okrenuli i napomenuli da "on i nije toliko nevin, zato ponekad to i zaslužuje". On bi često napadao i maltretirao devojčice i druge učenike, što bi bio motiv za dalje napade na njega. U tom smislu, nasilje je i uzrok i posledica i postaje krug, koji je teško prekinuti.

Toj dihotomiji između jakog i slabog se može dodati i pojam solidarnosti. Kada su drugi učenici smatrali da je nasilje nad dečakom "prejako", kada ga je napadalo više dečaka dok je on ležao, oni bi uskočili da ga zaštite.

Intervjuerka (srednja škola, BG): Gde je ta granica gde preteraju?

Dečak 1: Kada ga bace na pod, o zid, kada ga išutiraju. Onda ..

Dečak 2: Kada je četvorica..a kad je petorica (smeh)

U drugim slučajevima, iskorišćavanje »slabijeg« se ne smatra prihvatljivim ponašanjem.

Dečak 3 (srednja škola, BG): On je dobio batine od mene jer zna da se izživljava nad slabijima od sebe.

To pokazuje neprestanu borbu za moć sa ciljem promene balansa između 'jakog' i 'slabog'. Takođe, važno je napomenuti, da je ključno pozicionirati se na skali u okviru polja "jak". To se može povezati sa razlogom, zašto se nasilje javlja češće na početku srednje škole. Učenici se pozivaju na to kao oblik odbrane. Nasilje je neophodno sredstvo za vlastitu odbranu, jer kako ističu ako se ne demonstrira nasilje, postaje se žrtva. Ovo nije slučaj samo kod dečaka, iako postoje mnogi primeri, već i kod devojaka. Kada je u autobusu jedna devojka bila isprovocirana od strane svoje vršnjakinje, kasnije je osetila da mora da se odbrani.

Intervjuerka (srednja škola, BG): Kakva tuča je bila, šta se desilo?

Devojka 3: Pa ništa, Samo ono, dala šamarčinu.

Intervjuerka Što?

Devojka 3: Zato što... Ja uđem u autobus i ona kaže 'nemoj da se guraš'. Ja reko 'nisam te gurala, da sam te gurala, ja bi ti se izvinila'. I ovaj, ona mene napadne i nemam da pričam sa njom. Šta imam da pričam sa njom? I onda ona krene da se dere.

Intervjuerka A kada si joj opalila šamarčinu?

Devojka 3: Kada smo bili iza škole kada je krenula nešto sa odeljenjem.

Intervjuerka To je bilo posle?

Devojka 3: Da, da. I moje odeljenje i njeno odeljenje i tu su se pobili svi.

U nekim slučajevima, odbrana kroz nasilje može da stvori sekundarnu viktimizaciju. Na primer, dečak koji se štiteći od psihičkog nasilja, koje je doživljavao svakodnevno, fizički napadao dečaka pa se posle tuče osećao veoma loše. Njegova krivica i tuga ovde predstavljaju novukariku u začarenom krugu nasilja.

Međutim, izgleda da se odbrana preklapa sa osvetom. Na ovaj način, odbrana se ne odnosi samo na neposrednu odbranu od napada, već, kao što je gore pomenuto, na pozicioniranje sebe i na taj način odbranu od budućih napada.

Pored ovih odnosa, drugi značajni faktori koji utiču na moguće sukobe su odeća, nacionalnost, devojčice ili dečaci (simpatije/ljubavni interesi), mesto stanovanja i navijanje za određeni fudbalski tim. Ti atributi podstiču na dalju tuču. Na primer, sukob između navijača "Partizana" i "Crvene zvezde", dva beogradska fudbalska kluba, gde prosto podrška jednom ili drugom klubu može brzo da bude shvaćeno kao napad jednih na druge.

Nastavnica (srednja škola, BG): Jednu učionicu koriste dva razreda, tehničari i vozači koji su u drugoj smeni. Učenici iz tog vozačkog odeljenja su počeli da lepe nalepnice (Partizan). Učenik drugog razreda koji je navijač Zvezde počeo je da cepa te nalepnice. Oni su ga dva puta opomenuli, a onda treći put upali u učionicu i tukli ga. Jedna grupa je upala, to su učenici koji su dve godine stariji i samo su njega tukli.

Kasnije smo kroz FGD saznali, da je ovaj dečak bio pretučen i gađan stolicama od strane nekoliko momaka. Nedugo nakon incidenta je i sam dečak postao nasilan i počeo da napada druge. Drugi primer je kada su dečaci, koji su iz istog kraja, formirali grupe odnosno male bande (npr. Veliki Mokri Lug) i zatim maltretirali druge učenike. Na taj način su kao grupa imali veću moć i slobodu.

Važno je napomenuti da su gore navedeni primeri preuzeti iz stručnih škola, gde je fizičko nasilje najdominantnije i gde su zamene uloga žrtava i počinioca verovatno češće. U srednjoj školi u Novom Pazaru je pravljenje razlike između onih koji su nasilni i onih koji nisu, donekle lakše. Žrtve i počinioci su tu više odvojeni od ostalih vršnjaka i lakše ih je identifikovati.

Gimnazijalci objašnjavaju da su veoma svesni onih učenika, koji bi mogli da budu "problematici". To je takođe bilo vrlo očigledno i iz razgovora sa učenicima osnovnih škola u Novom Pazaru. Neka deca su označena kao sklonija nasilju. Obzirom da je zajednica dosta manja, slučajevi nasilja su očigledniji i priče o nasilničkom ponašanju ili drugim oblicima problematičnog ponašanja (korišćenje droga i kriminal), su raširene među učenicima različitih škola i u različitim delovima grada. Kao rezultat toga, učenici koji imaju istorijat nasilničkog ponašanja su oni koji šire strah i izbegavani su od strane svojih vršnjaka.

Nastavnici i roditelji dodaju da postoje još dve dimenzije u krugu nasilja, koje je važno napomenuti. Naime, u nekoliko slučajeva, učenici su često žrtve nasilja u svojim domovima, a takođe postoje i nastavnici koji izazivaju nasilničko ponašanje među učenicima. U vezi sa drugim slučajem, jedan nastavnik objašnjava kako oni ponekad prenose svoje lične stavove u učionicu, kao na primer rasizam ili konflikte sa drugim kolegama. Na taj način, oni legitimišu izvesne oblike nasilja kao i određene odnose između žrtava i počilaca. U slučaju porodičnog nasilja, roditelji ponekada sugerišu da ono stvara devijaciju u dečjem odgoju koja se odražava na nesigurnost u školi. U tom slučaju, dete može da postane ili žrtva nasilja, ili počilac (u zavisnosti od okolnosti), ali u oba slučaja se smatra kao prihvatljiv način ponašanja.

Prostori i mesta ispoljavanja nasilja

Prostori, na kojima se ispoljava nasilje, veoma zavise od toga, koja škola je u pitanju. U dve beogradske gimnazije, u kojima je fizičko nasilje samo povremeno, nasilje je viđeno kao nešto što se dešava van škole. Lična sigurnost,

nastavnici i opšte slaganje "dobrih" učenika, se smatraju glavnim faktorom u stvaranju sigurnog prostora za obrazovanje. Istaknut je jedan slučaj, gde su mladi koji ne idu u tu školi, došli u školu da "izazovu probleme", ali su bili sprečeni još na samoj kapiji. U Novom Pazaru, direktno fizičko nasilje nije bilo uobičajno u školskom dvorištu i učionicama, ali nekoliko ozbiljnih slučajeva se dogodilo kod same školske kapije. Učenici se nisu osećali ugroženi ili zabrinuti zbog ovog događaja, u smislu da bi on mogao da utiče na njihov svakodnevni život. Stručna škola u Beogradu je pokazala potpuno drugačiju sliku, gde su prostor i mesto veoma važni.

Potrebno je istaći nekoliko aspekata o odnosu između prostora i nasilja. Kao prvo, mesto stanovanja je presudno. Kao što je ranije pomenuto, mesto stanovanja utiče na "moć" učenika u školi. S jedne strane, ako se osoba nalazi daleko od mesta gde je završila osnovnu školu ili je odrasla, to takođe znači da njeni prijatelji nisu u blizini da bi je zaštitili. Pošto se škola nalazi u Zemunu, učenici iz Zemuna su u prednosti. S druge strane, grupe unutar škole se mogu formirati obzirom na mesto prebivališta i time biti jače u samoj školi. Jedna nastavnica, zbunjena nemirom koji je grupa učenika pravila u njenoj učionici, je čak objašnjavala koliko joj je trebalo da shvati, da su se deca grupisala, ubedivši nastavnike da ih prebace iz jednog razreda u drugi i tako spoje.

Nastavnica (srednja škola, BG): Učenik ode kod direktora i pita 'mogu li ja zbog jednog učenika, drug mi je tamo, da se prebacim da budemo zajedno'. On potpiše i on pređe. I tako je prešlo jedno troje i napravila se grupa od njih četvoro, jedan je već bio tu. Onda dođe jedan iz druge škole ne znajući da je on iz tog kraja.. i tako se napravila grupica Veliki Mokri Krug i oni ponosni, mogu da rade šta hoće. I zaista se tako desilo.

Kao drugo, izgleda da ne postoji "sigurno" mesto unutar školskih zidova. Izgleda da se nasilje dešava svuda, u učionici, hodniku, školskom dvorištu, toaletu, kao i ispred škole¹⁴. Međutim, iako postoje primeri nasilja i ispred profesora i prema njima, izgleda da oni ipak imaju nekakav autoritet, u smislu da učenici preferiraju da ne budu viđeni, jer bi u tom slučaju bili prijavljeni.

---

14 Droga postaje svakodnevnicu u školama. Čak roditelji spominju dva mesta na kojima oni sumnjaju da se prodaje droga.

Na kraju treba spomenuti i odnos između nasilja *unutar* i *izvan* škole, što je nešto čega su i učenici i nastavnici svesni. Iznenadujuće je, da je većina učenika u Beogradu izjavila da van škole nemaju međusobnu interakciju tj. da se ne družu (idu zajedno na zabave i sl.), ali da su svesni da sukobi unutar škole mogu poprimiti ozbiljnije oblike izvan škole. To za neke opet znači (posebno one koji žive daleko), da ne postoji nikakav oblik zaštite. Ako se svađa započne u školi ili ako učenik tuži ili uradi nešto što je iznerviralo nekog drugog, do posledica može doći i izvan škole. Takođe, konflikti koji se započnu u autobusu, na putu do škole, mogu da eskaliraju unutar škole. Na primer, autobus kojim se voze učenici do i od škole, je mesto na kome se odigrava dosta rasprava. U Novom Pazaru, grupe se svesno razdvajaju van škola od onih koji bi mogli biti nasilni i time se povećava jaz između različitih grupa, između onih okruženja gde je nasilje prihvatljivo i onih gde nije.

Društvene mreže su novi 'prostor' nasilja, koji je prisutan i u svim školama. Učenici nisu izrazili preteranu zabrinutost u vezi toga, takođe su pričali o tome kako mogu jednostavno da se zaštite, ali izgleda da se odnosi iz škole prenose dalje na "onlajn" svet.

Rodni obrasci nasilja

Postoji nekoliko rodni razlika povezanih sa nasiljem među vršnjacima u školi. Jedan od najočiglednijih razlika je količina psihološkog nasilja među učenicama. Kao što jedan dečak navodi, "devojčice su najgore, one su stalno u međusobnoj svađi. Izgleda da je u svim školama vređanje među devojakama svakodnevna pojava, dok se smatra da su dečaci skloniji međusobnim fizičkim obračunima. U stručnoj školi, u kojoj uglavnom prevladavaju učenici muškog pola, "testosteron" je opisan kao važan faktor u svađama. Ipak, ovde, gde nasilje veoma dominira u svakodnevnom životu u školama, izgleda da i devojke postaju sve sklonije fizičkom nasilju.

Nastavnica (srednja škola, BG): Ne, ne. Prosto su nasilni i jedni i drugi. Samo što su devojčice nisu bile onako fizički nasilne, one su više onako drugačije, varijantu ogovaranja, sajber zlostavljanja.. Ali sada su i one postale snažne, treniraju, bez ikakvog problema se potuku.

Nasilje između devojčica i dečaka je ređe. I učenici i nastavnici navode da je ono retko, mada, kao što je ranije pomenuto, seksualno nasilje može biti nedovoljno istražen oblik nasilja između devojčica i dečaka, posebno u srednjim školama gde se ono više svrstava u 'tabu' temu¹⁵. Ipak, tokom fokus grupe sa učenicima osnovnih škola, moglo je da se primeti, da se jedna devojčica i tada plašila da prizna seksualno nasilje. Nju je dečak na svakodnevno maltretirao i dodirivao, ali se plašila da nekome to ispriča. Nju je čak bilo i sramota, jer je on bio prijatelj njene braće. Tek kada je to dostiglo granicu, kad više nije mogla da trpi, fizički ga je napala, kao odgovor. To je na kraju skrenulo pažnju i njenim roditeljima.

Stavovi prema nasilju

Među mladima, nasilje je postalo uobičajno (normalizovano). U svim školama, psihološki oblici nasilja su 'nužno zlo', dok u jednoj školi gde je fizičko nasilje veoma izraženo na svakodnevnom nivou, psihološko nasilje nije ni prepoznato. Izgleda da je i za ekonomsko i za seksualno nasilje vezano više tabua. U slučaju seksualnog nasilja, obzirom da je veoma malo ljudi spomenulo taj oblik nasilja i da su negirali njegovo postojanje, što ukazuje na činjenicu da iako se radi o osetljivoj temi, možda takvo nasilje i nije u potpunosti prepoznato (da ispitanici ne prepoznaju da to nije samopitanjesilovanja, nego da se radi o čitavom spektru prestupa) ili da ga shvataju kao ozbiljan prekršaj, o kome ne bi trebalo da se priča.

Pošto je fizičko nasilje bilo najprisutnija tema, postojale su razlike prema kojima su učenici označavali, kada je takvo nasilje prihvatljivo, a kada je ono neprihvatljivo. Nekoliko učenika je izjavilo da je nasilje normalno, ali da je posezanje za nožem i nekim drugim oružjem granica.

Dečak (gimnazija, NP): Uređuje kada se mi potučemo, kad jedan udari drugog onako malo... To je skroz normalno. Ali kad donesu pištolj onda je to previse. Onda postaje ozbiljno.

---

15 U osnovnom škola se čak i pričalo o tome kako dečaci uznemriavaju devojčice pipanjem protiv njihove volje.

Prag nasilja, koji je povezan sa njegovom ozbiljnošću se takođe može videti na ranije pomenutom primeru, gde posmatrač i uskoče u odbranu dečaka, tek kada je on zaista nadjačan i pretučen. U Novom Pazaru je još jedan stav bio očigledan među učenicima, a to je da su oni ravnodušni prema nasilju. Smatraju da su oni koji su uključeni u takvu vrstu ponašanja "dobili ono što su tražili", jer su provocirali ili su deo neke kriminalne aktivnosti, pa ih samim tim smatraju ljudima sa kojima ne žele da imaju bilo kakve veze. Stoga smatraju, da dokle god njima nije naneta šteta na bilo koji način, nasilnici mogu da rade šta god žele, čak i da se međusobno poubijaju.

U slučaju roditelja i nastavnika, iako su neki izjavili da je malo nasilja potpuno normalno, većina je razgovarala o tome, kako je ono izuzetno negativna posledicaširih društvenih promena. Jedno od najistaknutijih stanovišta ovde, je da je nasilje glorifikovano. Jedan roditelj je govorio o tome kako su video snimci, na kojima je pretučeni nastavnik ili učenik na Youtube-u, bili rašireni kao vid zabave među učenicima. Ipak, neki roditelji ukazuju da je ovaj oblik prihvatanja nasilja povezan sa onim što oni vide kod starijih generacija, naročito u okviru porodice.

Roditelj (srednja škola, NP): Tek roditeljski tamo, to je katastrofa u gimnaziji. Ja sam doživela sad skoro, ja sam rekla i razrednom starešini 'sad ovo je prvi i poslednji put da dodjem na roditeljski'. Maltene hoće da ga (dečko koje je bio nasilan) biju ti roditelji. Dođe roditelj išamara svoje dete ispred učionice...ja ne mogu da verujem. Nastavnik (srednja škola, BG) Oni (đaci koji su drugačiji) postaju mediji toj drugoj deci da oni mogu preko njih da se na neki način afirmišu, da se dokazuju. Da oni budu ti preko kojih ću oni uspeti da budu malo veći. To je problem kod naših ljudi, kod naše dece, oni to vide kao model kod starijih, onih koji se pojavljuju u medijama i u politici itd. Što više neko nekog drugog unizi, on smatra da je on kvalitetniji.

Obzirom na činjenicu, da su roditelji ispunjeni agresijom i skloni nasilnim odnosima sa drugima, i roditelji i nastavnici smatraju da deca zapravo imitirajuono što vide.

Ostali faktori, koje navode roditelji, kao i nastavnici, obuhvataju disfunkcionalne porodične strukture (razvedene roditelje, samohrane roditelje), siromaštvo i tešku ekonomsku situaciju, kao i celokupni nedostatak roditeljske brige i nadzora. Sve ovo je opet povezano sa prethodnim periodom, pre ratova koji su se desili devedesetih, kada su

svakodnevni životi bili potpuno drugačiji. Sada postoje nove nesigurnosti koje se dovode u vezu sa sa porastom vršnjačkog nasilja u školama.

Strategije protiv nasilja

Kao što smo videli u prethodnom delu, nasilje ima sve veće prisustvo u životima mnogih tinejdžera. Kako tinejdžeri reaguju na njega? Koji su njihovi mehanizmima za prevazilaženje? Kako su drugi relevantni akteri, kao što su nastavnici i roditelji odgovorni za ovaj problem? Učenici, roditelji, nastavnici, svi imaju različite strategije i mehanizme za prevazilaženje ovog problema.

Svakodnevne strategije mladih protiv nasilja

U toku ovog istraživanja se pojavilo nekoliko različitih mehanizama za prevazilaženje nasilja. Najdominantnija strategija među mladima je izbegavanje konflikta i ljudi koji su skloni nasilju, kao i imati prijatelje i grupu ljudi oko sebe, koji mogu da zaštite ili pak suprostavljanje nasilju nasiljem.

Jedna od glavnih strategija izbegavanja situacija nasilja jeste čak i napuštanje grada koje planiraju mnogi, kako bi pobjegli ne samo od nasilja već i od nesigurnosti koja podstiče nasilno ponašanje. Postoje različiti razlozi za izbegavanje i pokušavanje ignorisanja slučajeva nasilja, što navodi devojka u sledećem primeru.

Intervjuerka (gimnazija, NP) Ako vidiš da se neki tuku, da li kažeš nekome, šta radiš?

Devojka 1: Ja sam nedavno šetala ulicom i videla kako se neki tuku, ali jednostavno nisam htela da se mešam, tako da sam ih samo prošla. To da ja nekog zovem, školu ili neku instituciju... Ne znam... Ja mogu to da uradim, ali ništa se neće desiti...

Intervjuerka; Misliš da neće biti sankcija?

Devojka 1: Neće, jer znaju da ne mogu ništa protiv njih.

Dečak 1: Ne znam šta se dešava drugde, ali ovde se ništa ne dešava. Ako imaš neku vezi, ostaćeš u školi.

Devojka 1: Svi imaju neku vezu koja će im pomoći.

Intervjuerka; Da li se plašite da ćete vi biti ugroženi ako nešto kažete?

Svi: naravno, naravno.

Devojka 1: I sledećeg dana, ti ćeš biti meta.

Ovakve stavove je izrazilo više učenika – mešanje u konflikt drugih može pojedinca da označi kao sledeću metu, dok niko drugi neće uraditi ništa povodom toga. Stoga, učenik bi preuzimao nepotreban rizik ukoliko bi reagovao. U Novom Pazaru, stav da neće biti nikakvih sankcija je bio jači nego u Beogradu, u kome su pretežni razlozi bili strah od povreda u tuči ili potencijalne osвете kasnije. Jedan nastavnik iz Beograda je objasnio kako su često celi razredi bili svedoci nekog nasilja ili tuče, a da pri tom nijedna osoba ništa ne uradi. Ne samo da se posmatrači plaše da se umešaju, već i same žrtve nisu sklone prijavljivanju nasilja. Izgleda da i roditelji i nastavnici razumeju ovakav stav.

Roditelj 1 (osnovna I srednja škola, NP): ... Treba samo da učimo decu da pričaju da pričaju i da pričaju, nije lako.

Roditelj 2: I ja sam do skora tako mislila ali više ne, jer sam videla primer sada tamo u srednjoj školi. Dete prva godina, majka mu je prosvetni radnik, i bilo je u wc-u. Ugasili su mu cigaretu na vrat. I ovaj takav problem da su sve kako je koji izlazio iz wc-a saslušavali. Školski policajac nemam pojma i taj dečak i svi znaju znači svi znaju u školi ko je to uradio i to dete prepoznaje, ali ne sme ni to dete da kaže 'e on je! Nema teoretske...

Intervjuerka: Zašto?

Roditelj 2: Zato što je ovaj mali problematičan i onda oni pričaju. Kažu da je on već dvojci otvorio lobanju, ima dve te prijave a sudu.....

U drugom slučaju nastavnica je bila primorana da prijavi tuču (dužni su po zakonu), ona je izrazila da je njen najveći strah bio taj, što bi tuča koja je mogla da ostane iza zatvorenih vrata, sada mogla da znači dalju kaznu jednom od dečaka, od strane drugih u školi. Dakle, držanje jezika za zubima i neistupanje u bilo kom slučaju, je jedna od ključnih strategija.

Druga strategija je imati grupu koja te podržava tj. koja ti čuva leđa. U slučaju mlađe dece u osnovnim školama, stariji brat/sestra ili drugovi bi formirali sigurnosnu mrežu, ali u slučaju srednjih škola, ove mreže izgledaju dosta krhke. U Novom Pazaru, gde nasilje nije bilo prisutno u tolikoj meri, kao u stručnoj školi u Beogradu, i gde se činilo da se učenici međusobno družu unutar razreda, takve grupe su formirane u okviru škole kao zaštita. Preciznije, kao neki štiti koji ih razdvaja od onih koji su skloni nasilju. U Beogradu su grupne veze direktno povezane sa "jačinom", u aktivnijem smislu. Nasilnici bi procenili koliko je neko jak i onda bi delovali u skladu sa tim.

Kao što je ranije pomenuto, žrtve često postaju počinioci. Zato se ovo može posmatrati kao neki oblik zaštite. Jedna od strategija, koja je očigledna, je da se od početka pokaže ko je jači.

Devojka (srednja škola, BG): Pa kad te napadnu, a ti ga prebiješ, onda kasnije znaju kakav si i neću da te diraju.

Gornji citat ukazu je na potrebu da se đaci pozicioniraju u školi tako što pokazuju na šta su sve spremni. .

Što se tiče zvanične procedure, kao mogućeg mehanizma zaštite, koji bi trebalo koristiti, učenici imaju generalno vrlo negativan stav. Sa izuzetkom dve beogradske gimnazije, u kojima nasilje nije bilo prisutno u svakodnevnom životu učenika, učenici smatraju sadašnji sistem, tj. sistem koji nalažu institucije, kao veoma neefikasan. U Novom Pazaru, pozicija je bila jasna. Ako se dobro pozicionirate u zajednici i ako imate nešto novca, možete da radite šta želite. Čini se, da se tu institucionalna nesigurnost i korupcija van škola, odrazila i unutar njih.

Intervjuerka (gimnazija, NP): Šta radi škola, šta oni rade?

Dečak: Ništa, oni ne rade ništa.. Naravno, ništa! Oni odu kod direktora (nasilnici), popričaju i ništa.

Devojka: Ustvari, oni koji ne urade ništa tako strašno, oni dobiju ukor. A oni stvarno loši, oni rade šta hoće.

Ono što najviše zabrinjava jeste da su čak i deca osnovnih škola u Novom Pazaru veoma svesna ovakvih veza. Oni su svesni činjenice da postoje zvanična pravila i da postoji praksa koja se odnosi na potpuno drugačije vrednosti – vrednosti koje počivaju na moći i položaju, a ne na jednakopravnosti i pravdi. U razgovoru sa nastavnicima, postaje jasno da su ovakve alternativne prakse usko povezane sa situacijom, koja je očigledna van škola u Novom Pazaru.

U Beogradu, učenici su takođe izjavili da sistem ne funkcioniše uvek, da učenici znaju kako da prevare sistem i da nasilje često prolazi nekažnjeno. Posebno treba istaći da je najstrožija kazna, koju su učenici spominjali, upravo zahtev da budu ispisani iz škole, međutim većina učenika iako ima negativnu ocenu iz vladanja uspešno završi razred. Zbog toga strogoća kazne zapravo nije zastrašujuća. Štaviše, ako učenik uspe da ostane u školi i pored nasilnog ponašanja, on se smatra pobednikom, koji je prevario sistem.

Na kraju takođe treba napomenuti, da deca razgovor sa svojim roditeljima ili nastavnicima ne smatraju dobrom strategijom za suzbijanje posledicanesigurnosti. Osim toga, školski policajac se ni u kom slučaju ne smatra vrstom zaštite.

Reakcija roditelja na nasilje

U razgovoru sa roditeljima i nastavnicima takođe smo imali priliku da čujemo više o njihovim strategijama za prevenciju/sprečavanje nasilja. U slučaju roditelja, glavne strategije prevencije nasilja koje navode su komunikacija i kontrola nad svojom decom. Međutim, postoje različite kategorije roditelja, oni koji: pokušavaju da održavaju konstantnu komunikaciju, oni koji pokušavaju da kontrolišu i nadziru svoju decu, oni koji žele da budu više uključeni, ali ne znaju kako ili nemaju vremena, oni koji ne prepoznaju nikakve probleme, oni koji zanemaruju svoju decu, i na kraju i oni koji podržavaju nasilno ponašanje. Prva dva slučaja su opisana kao idealni mehanizmi za smanjenje neželjenog ponašanja kod dece. Kada je reč o nadzoru, neki roditelji čak objašnjavaju kako imaju šifre svoje dece za Fejsbuk i kako čitaju poruke na njihovim telefonima.

Ovaj oblik kontrole se takođe preslikava i u školski sistem. Škole imaju mogućnost korišćenja digitalnog sistema koji automatski informiše roditelje o ocenama i prisutnosti njihove dece, kao i mogućnost korišćenja privatnog obezbeđenja. Ovo je upravo slučaj u dve gimnazije u Beogradu. Međutim, važan aspekt ovog sistema je da roditelji

moraju biti spremni da ga dodatno plate, a nastavnici moraju sve aktivnosti đaka da prate digitalno. Roditelji pak smatraju da je bolje pratiti decu, nego ignorisanje problema ili podržavanje njihovog ponašanja. Dok nastavnici posebno ističu podržavanje nasilnog ponašanje dece od strane roditelja kao velikim ometanjem u svom radu. Oni čak napominju, da više vole da im roditelji kažu da su nemoćni i da onda prepuste nastavnicima „prostor“ da pokušaju da disciplinuju učenika.

Kada je reč o reagovanju na nasilje, roditelji imaju prilično ograničene mogućnosti. Glavne strategije uključuju kontaktiranje nastavnika da pokušaju da reaguju, ako već nisu, da pokušaju da uključe i druga nadzorna tela, da ispišu svoju decu ili da ih prebace u druge škole, ili ako se ne slažu sa odlukom škole, da pokušaju da se suprostave njihovoj odluci. U slučaju prve strategije, tokom fokus grupe, postalo je jasno, da su nastavnici ponekad ili previše spori, ili ne žele da reaguju u slučaju nasilnih incidenata među učenicima. U takvim slučajevima, roditelj može da pokuša da digne paniku među nastavnicima i drugim roditeljima, kako bi ih naterao da reaguju. U slučajevima kada školski sistem ne reaguje, postoji mogućnost da se pozove policija ili školska inspekcija, i dase na taj pritisne škola. U mnogim slučajevima, ako počinioc nasilja nije kažnjen, ili ako ga roditelji smatraju kao trajnu pretnja, mogu da odluče da prebace svoje dete u drugu školu. Na kraju, ako su po mišljenju roditelja deca nepravedno tretirana, nastavnici navode kako roditelji pokušavaju da dokažu zloupotrebu od strane učitelja.

Na kraju je ipak važno napomenuti, da roditelji vide različite ekonomske i socijalne probleme kao potencijalna ograničenja za uspešnu strategiju protiv nasilja. Oni objašnjavaju kako su roditelji preopterećeni poslom, i da su njihovi svakodnevni životi fokusirani na preživljavanje, što često rezultira rasprostranjenom depresijom i agresijom među roditeljima. Zauzvrat, to stvara okruženje u kome deca nisu negovana i gde se osećaj nezadovoljstva prenosi između generacija.

Sistemi i protokoli protiv nasilja u praksi

Nije nimalo ohrabrujuće, da su nastavnici na neki način paralizovani na svojim pozicijama. Učitelji iz stručne škole, u kojoj je nasilje deo njihove svakodnevne realnosti, objašnjavaju kako postoji nekoliko protokola za sprečavanje nasilja (kao odgovor na nasilje), ali se oni osećaju, kao da su izgubili svoju moć i da su deca zaštićena tim proto-

kolima. To se vidi čak u najdirektnijem obliku prevencije, gde se nastavnici plaše da intervenišu u tučama, da ne bi bili optuženi da koriste prekomernu silu. Prema zvaničnom postupku, nastavnici bi prvo trebali postepeno da snize ocene vladanja (s obzirom na incident), da zatraže disciplinsku komisiju sa roditeljima i nastavnim osobljem, prebace učenika u drugi razred ili u najgorem slučaju, izbace učenika iz škole. U svim navedenim koracima postoje poteškoće.

U slučaju snižavanja ocena, moraju da se sprovedu vrlo zahtevne i precizne procedure i protokoli. Tu učitelji moraju da vode veoma pažljivu evidenciju i da budu angažovani u praćenju. Na primer, nastavnici moraju da imaju sastanak sa roditeljima i psihologom, pre nego što bilo šta preduzmu. Samo sastanak sa roditeljima može da zahteva slanje poziva za njihov dolazak u školu čak tri puta. Da bi roditelji razumeli i kako ne bi opovrgli odluku nastavnika, sami nastavnici moraju da imaju čvrste dokaze u vidu svedoka i evidencije, do čega nije lako doći. U sledećem citatu je uloga roditelja posebno kritikovana.

Nastavnica (srednja škola, BG) Roditelji su prepustili nama decu. Međutim, onog trenutka kada dođe do svršenog čina, oni itekako znaju kako da reaguju. Dakle, to će biti bilo kakvo obraćanje inspekciji prosvete koja će aminovati sve što je u interesu dece. Dakle, ni njima uopšte nije u interesu da se izađe nama u susret, u bilo kom pogledu. Nastavnik (srednja škola, BG); Suština cele priče je da je celokupna procedura kažnjavanja dece dosta komplikovana i dosta dugo traje. Pritom, mora da se ispoštuje dosta tih administrativnih stvari. I gde razredni starešina ima 1001 začkoljičicu gde može da pogreši.

Ono što nastavnik opisuje u gornjem citatu je strah da će njihov kredibilitet da bude doveden u pitanje. U takvim slučajevima, nastavnici se osećaju da nisu podržani od strane same institucije, koja bi upravo morala da bude njihov sistem podrške. To je jedan od razloga zbog čega mnogi nastavnici ne preduzimaju ništa po pitanju kažnjavanja učenika, koji su napravili prekršaj. Obzirom da svaki incident zahteva sastanke, dokumentaciju, dokaze i slično, dok bi u slučaju negativne ocene iz vladanja morali da obave više takvih procedura u toku godine, mnogu nastavnici misle da to ne bi imalo nikakvog efekta ili da jednostavno nemaju dovoljno energije za to.

Čak i slučajevima kada su nastavnici veoma istrajni i preduzimaju sve potrebne mere, do trenutka kada bi učenik dobio negativnu ocenu iz vladanja i bio izbačen, može se desiti da već dođe kraj školske godine, kada se učeniku obično dozvoli da ostane.

Nastavnik (srednja škola, BG): I onda kada dete ostane u školi tako, sa takvom reputacijom, onda to dete sledeće godine, kada dođe u sledeći razred, on dolazi već kao neka vrsta pobednika. On je pobedio sistem, više i taj razredni nije autoritet, a trebao bi da bude. I onda opet počne sa 5 iz vladanja i onda počinje cela procedura iznova.

Sa druge strane, jedan nastavnik je mišljenja da prijavljivanje nasilja nije uvek najbolje rešenje. Kao što je ranije pomenuto, incident i problem mogu da eskaliraju, ukoliko se uključi više strana.

Nastavnica (srednja škola, BG): Dešavalo mi se da je mnogo gora situacija bila kada je dete otišlo kod pedagoga na razgovor ili kod pomoćnika. Dešavalo se da me mole deca 'nemojte samo da kažete, da govorite pomoćniku direktora ili pedagogu'. I ja kažem 'slažem se, ti i ja bismo to najbolje rešili, zvaćemo mamu i tatu da popričamo o tome, ali ovo se sada desilo javno i ja moramo ovo dole da obavim'. Znači, kada se nešto desi, kada su se potukli na nekom času, neko koškanje je bilo i prijavio je kolega koji je bio dole i jednostavno je to postalo javno. Da sam ja bila, ja bih sa njima popričala. Ta su deca deklarisana kao nasilna, zvani roditelji i digla se velika frka u školi. Dečko je posle škole, jer su se uključili neki drugi đaci, dečko je posle škole dobio takve batine, ali je ćutao o tome. I ja sam ćutala o tome, njega da zaštitim
Intervjuerka: Sačekajte, zašto su napali tog dečka posle škole?

Nastavnica 2: 'Ti si napao ovoga, e sad ćeš ti da dobiješ batine'. A onda se oko toga raščulo i onda 'ejjj, zbog toga su zvali i naše roditelje da dođu, sad smo i mi tu krivi'. I to se širi, širi, širi.

U ovom slučaju, nastavnica smatra da se problemi ponekad bolje rešavaju kroz direktan razgovor sa učenicima. Ipak, zbog prisutnosti drugih svedoka, ona se plaši da izađe iz okvira protokola, koji zahteva da se incident prijavi, što može da dovede do nasilnih posledica.

U nekoliko slučajeva kada su deca na granici pred izbacivanje, nastavnici ili direktor zatraže da dobrovoljno napuste školu. Dobrovoljni odlazak ili prebacivanje omogućavaju učenicima da odmah započnu školovanje u novoj školi, umesto da čekaju na novu školsku godinu. Ali čak i ovde se pitaju da li metod ima željeni efekat.

Nastavnica (srednja škola, BG): Mi smo na primer isključili 3 učenika, ali ja mislim da će oni da nastave da maltretiraju ovog dečka. Samo ne u školi, nego van nje.

Nastavnica (srednja škola, BG): Međutim, nije rešenje da ih izbacimo na ulicu jer prosto i mi izlazimo na tu ulicu. Šta smo onda uradili? Samo smo preselili nasilje tamo gde tek ne možeš da ga kontrolišeš.

Takođe, kada su učenici prebačeni u druge škole, to samo znači da je problem prebačen, a ne rešen. Na isti način, oni dobijaju učenike prebačene iz drugih škola, bez ikakvog rešenja.

U svim ovim slučajevima, nastavnici objašnjavaju da je sva pažnja usmerena na onu decu koja prave probleme, dok oni koji ih ne prave ne dobijaju nikakvu podršku.

Nastavnica (srednja škola, BG): Ali ja sam mnogo više loše, ja se mnogo lošije osećam što nismo uspeli da zaštitimo dobru decu, decu koja trpe nasilje. Znači, ja se slažem, treba pomoći i nasilnicima, svi oni imaju neku lošu pozadinu u svom životu, treba im nekako pomoći.. Ali čekaj, da ja pod svaku cenu radim na tome da mu pomažem, a da mi za to vreme trpe ova druga deca, e ne slažem se sa tim.

Alternativa strategiji kažnjavanja jeste uspostavljanje autoriteta i reda u učionici na samom početku. Jedan od nastavnika objašnjava kako koristi prvih 15 minuta svakog časa pokušavajući da uspostavi disciplinu među učenicima,

kako bi tek kasnije video efekat tog ponašanja. Čini se, da nastavnice imaju više problema, zato što nastavnici od samog početka imaju veći autoritet. Nastavnice moraju da budu veoma stroge i striktno kako bi doprle do učenika.

Na kraju, kao što je jedan nastavnik primetio, postoje dve vrste nastavnika – oni koji pokušavaju i nalaze načine da pomognu deci i na kraju krajeva, pomognu i sebi, kao i oni kojima je svejedno ili koji pokušavaju da spreče bilo kakav pozitivan ishod. U najgorem slučaju, postoje i nastavnici koji izazivaju nasilje među učenicima.

Percepcije o promeni

Stanovišta o mogućim promenama i idealnim situacijama su prilično slična u različitim grupama. Intervjuisani učenici su predložili da bi idealna promena bila pravedniji sistem koji bi kažnjavao počinioca, a ne ignorisao problem ili selektivno sprovodio protokol među učenicima.

Roditelji uglavnom zauzimaju sveobuhvatniji stav o problemu, i predlažu da bi bilo potrebno izvršiti promene na svim frontovima. Kao prvo, potrebno je poboljšati celokupnu socio-ekonomsku situaciju. Na taj način, roditelji bi bili manje opterećeni potrebom da “donose hranu na sto”, i mogli bi da se koncentrišu na dobrobit svoje dece. Drugo, sistem vrednosti, koji je institucionalizovan i koji ne koristi onima koji najviše rade, mora da se promeni.

Roditelj (srednja škola, NP) Treba urediti stvari da dobra deca, da uopšte dobri djaci, imaju dobre poslove sutra, funkcije nebitno da se zna..... Ako si dobar djak bićeš profesor, bićeš doktor, bićeš sudija, bićeš nešto odgovorno, bićeš neki dobar ekonomista, a sad lepo kupimo ti sve i završimo kupimo diplomu i sve imamo.

Ovde je naglašeno, koliko je važno motivisati decu sa dobrim primerima/uzorima. Shodno tome, jedan roditelj je predložio da bi celokupni školski sistem morao da se promeni, zato što nije kreiran na način koji podstiče decu da uče i da se razvijaju. Umesto toga, ako žele da uspeju u ovakvom školskom sistemu, moraju da uče stvari napamet,

provodeći jako mnogo vremena među knjigama, što je razlog da neka deca počnu da se ponašaju destruktivno. Četvrto, roditelji moraju otvoreno da pričaju sa decom o njihovim problemima. I na kraju, nastavnici bi morali da preuzmu aktivniji i pažljiviji pristup prema učenicima, umesto da budu nezainteresovani.

Iz perspektive nastavnika, postoje tri ključne neophodne promene. Prvo, roditelji bi trebali da imaju aktivniju ulogu u brizi i odgoju svoje dece, bez nasilja. Drugo, trenutne procedure moraju da se prilagode i omoguće autoritet nastavniku. Kada se nastavnik oseća nazaštićeno i ranjivo, veća institucionalna podrška bi im omogućila da prate protokol.

Nastavnik (srednja škola, BG): I to ministarstvo ili neko ko je nadležan da da neke konkretne korake, kako bi i mi jednoga dana mogli to da primenimo i da jednostavno živimo mirnije. Jer mi smo totalno nezaštićeni.

I na kraju, celokupan socio-ekonomski položaj u zemlji mora da se popravi, kako bi učenici imali neku perspektivu u budućnosti.

Pored ove tri grupe, predstavnici Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja su takođe izneli svoja mišljenja. Oni naglašavaju da je nastavnik taj, koji mora da bude posvećeniji učenicima. Dodaju da iako je procedura možda postala malo komplikovanija, učitelji su i dalje glavna prepreka za dostizanje promena.

Zaključci o studiji slučaja

Ono što istraživanje prikazuje jeste u kojoj meri je vršnjačko nasilje kompleksan problem u smislu pitanja ljudske bezbednosti. U tom kontekstu, nasilje se mora posmatrati kao deo širih društvenih problema, kao što je socio-ekonomska nesigurnost, disfunkcionalna porodica, i sveukupna prihvaćenost nasilja, kao oblika društvenih odnosa i komunikacije. Na ličnom nivou, teško detinjstvo i nasilje u kući, nedostatak mogućnosti i nesigurnost u budućnost, sveopšte norme i vrednosti u društvenim odnosima, samo su faktori koji oblikuju perspektivu mladih, a posledično i njihovo ponašanje.

Kao rezultat toga, ne samo da su mnogi učenici izloženi direktnim oblicima nasilja i pretnji, nego ne postoji ni sistem koji bi na to adekvatno reagovao. Važno je istaći, da odnos između žrtve i počinioca, u kojima žrtve često postaju počinioci, pokazuje koliko sistemi zaštite ne funkcionišu i kako se reprodukuje problem vršnjačkog nasilja. Posmatrajući različite strategije suočavanja i kako one funkcionišu u praksi, možemo videti da su one obično zasnovane na kratkoročnim i direktnim rešenjima. Većina aktera uključenih u promene, samo pokušava da se prilagodi problemu. Učenici pokušavaju da se zaštite i pronađu načine da izbegnu da postanu žrtve, roditelji pokušavaju da zaštite svoju decu, dok nastavnici pokušavaju da kazne počinioce. U ovom sistemu je međutim stvoren krug problema, umesto sistemskih rešenja.

Prilikom razmatranja mogućih promena, opet postoji problem upiranja prstom i celokupnih sistemskih problema. Učenici krive jedni druge i školu, koja selektivno primenjuje zakon, roditelji smatraju da su nastavnici neangažovani i neefikasni, a nastavnici prepoznaju zakon kao manjkav i roditelje kao neuključene, koji nekada čak i namerno rade protiv njih, i tako dalje. To stvara nesigurnost na svim nivoima, dok se problemi samo premeštaju sa jednog aktera na drugog. Žrtve postaju počinioci, roditelji ispisuju svoju decu iz škola, učitelji premeštaju učenike iz jednog razreda u drugi ili iz jedne škole u drugu, dok, sve u svemu, i dalje ne postoji sveobuhvatni pristup rešavanju ovog problema.

Slučaj 2:

Ljudska bezbednost
radnika u procesu
privatizacije

UVOD

Proces privatizacije, koji se već dvadeset godina odvija u Srbiji, imao je za posledicu brojne probleme koji su uticali na živote velikog dela stanovništva Srbije, a posebno na one koji su (ili su bili) zaposleni u kompanijama koje su privatizovane. Ilegalan ili neodgovoran način na koji je privatizacija izvedena, gubitak posla bez odgovarajuće institucionalne podrške, ugrožena radnička prava, delimični ili potpuni gubitak uticaja radnika na procese odlučivanja, egzistencijalna nesigurnost-samo su neki od problema kojima je veliki broj radnika izložen. Zbog ovih negativnih posledica privatizacije, sam proces (privatizacije) predstavlja prizmu kroz koju se prelamalo nasilje na radnom mestu, pre svega kao specifične forme strukturalnog nasilja.

U ovom dokumentu analizirana su tri slučaja privatizacije, gde svaki slučaj predstavlja drugačiji model privatizacionog procesa:

- *Jugoremedija*, farmaceutska kompanija iz Zrenjanina, koja je primer ilegalne privatizacije. Ona je jedna od 24 kompanije čija je privatizacija, prema Zakonu o privatizaciji donetom 2001. godine, označena kao ilegalna ili u najmanju ruku kontraverzna.¹⁶
- *Fijat Automobili Srbija(FAS)*, osnovan je 2008. u Kragujevcu, najvećim delom koristeći postojeće resurse bivšeg društvenog preduzeća Zastava-automobili-najstarijeg industrijskog kompleksa u Srbiji je primer privatizacija sprovedena u skladu sa zakonskom regulativom.
- *Yumco*, predstavlja primer kompanije koja je trenutno u procesu restrukturiranja. Osnovana je šezdesetih godina XX veka u Vranju(Južna Srbija) kao kompanija tekstilne industrije.

---

16 Na 24 sporne privatizacije ukazano je od strane Saveta za borbu protiv korupcije, a ove slučajeve pominje i Evropska komisija.

Kao i u prethodnom slučaju, osnovni metod istraživanja je bio kvalitativni, sa fokusom na dubinskim intervjuima sa radnicima. Uz intervju sa radnicima, rađeno je i nekoliko intervju sa predstavnicima lokalne samouprave. Takođe su sprovedene fokusirane grupne diskusije sa zainteresovanim društvenim akterima. Iako će se analiza primarno baviti perspektivom radnika, podaci koji su dobijeni održavanjem fokusirane grupne diskusije kao i sprovođenjem intervju sa predstavnicima lokalnih vlasti, poslužili su kao doprinos razumevanju uticaja privatizacije na širi društveni kontekst i društvo u celini.

Pregled stanja

Proces društvene transformacije u Srbiji otpočeo je pre više od dve decenije. Jedna od njegovih ključnih komponenti jeste privatizacija preduzeća, koja podrazumeva proces pretvaranja u privatnu svojinu nekadašnjih velikih, srednjih i malih državnih i društvenih preduzeća¹⁷. Njene glavne faze poklapaju se sa dva glavna perioda u procesu čitave društvene transformacije – prvi, koji je trajao tokom devedesetih godina sve do pada režima Slobodana Miloševića, i drugi, započet nakon političkih promena 2000. godine koji još uvek traje. Dok se prvi period može nazvati fazom blokirane transformacije, drugi predstavlja fazu odblokirane transformacije¹⁸. U ovom svetlu potrebno je analizirati i proces privatizacije preduzeća u Srbiji, jer se njegove karakteristike tokom ova dva razdoblja u velikoj meri razlikuju.

Početak privatizacije preduzeća u Srbiji započeo je donošenjem saveznog Zakona o društvenom kapitalu SFRJ kao i Zakona o preduzećima 1989. godine, kada je prestao da važi Zakon o udruženom radu. Promena institucionalnog okvira je veoma važna, jer je sada otvoren prostor za privatnu inicijativu, odnosno otvorena je mogućnost da se preduzeća u društvenom vlasništvu transformišu u privatna preduzeća. Osnovni modeli privatizacije u početnoj fazi transformacije bili su dokapitalizacija, prodaja, a kasnije i isplata zarada u akcijama, pri čemu su zaposleni ali i

17 Erdei, I. (2007): "Dimenzije ekonomije: prilog promisljanju privatizacije kao socio-kulturne transformacije", u Ribic, Vladimir (ur.), Antropologija postsocijalizma, Srpski genealosički centar: Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta, Beograd, str. 76-127: 83

18 Lazić, M. (2012): *Cekajuci kapitalizam: Nastanak novih klasnih odnosa u Srbiji*, Službeni glasnik Republike Srbije, Beograd

domaći investitori bili favorizovani kroz različite popuste i duge rokove otplate akcija. Rezultat je bila transformacija 33,17% od ukupnog broja preduzeća obuhvaćena zakonskom regulativom¹⁹.

Već naredne 1990. godine u Srbiji dolazi do primene republičkog Zakona o uslovima i postupku transformacije društvene u druge oblike svojine, koji je u odnosu na savezni zakon bio nešto restriktivniji. Iako su glavni modeli privatizacije ostali gotovo nepromenjeni (dokapitalizacija i prodaja, a uvedeno je i davanje preduzeća u zakup), rokovi otplate i popusti su smanjeni a uticaj države na tokove privatizacije je povećan, pa je i interes za privatizaciju u značajnoj meri smanjen. Između 1991. i 1993. godine privatizovano je svega 134 preduzeća, a istovremeno je u oblasti krupne infrastrukture došlo do pretvaranja društvenih u državna preduzeća – neka od njih bila su JAT (do nedavno jedina aviokompanija u Srbiji), NIS (Naftna industrija Srbije), PTT (Pošta Srbije), EPS (Elektroprivreda Srbije).

Usled hiperinflatornih kretanja, privatizacija od strane zaposlenih se ponovo znatno ubrzava 1993. godine. Međutim, u cilju otklanjanja inflatornih efekata koji su omogućili kupovinu preduzeća po niskim cenama, 1994. godine novom zakonskom regulativom pokrenut je proces revizije i revalorizacije. Ovim procesom obuhvaćena su sva preduzeća koja su u prethodnom periodu privatizovana. Nakon brojnih kontrola i procena, učešće akcionarskog kapitala u ukupnom kapitalu privatizovanih preduzeća smanjilo se sa 43,14% na svega 2,91%, čime je privatizacija praktično bila poništena²⁰.

Nakon trogodišnjeg zatišja, u Srbiji je 1997. godine usvojen Zakon o svojinskoj transformaciji kojim je proces privatizacije ponovo pokrenut²¹. Model koji se nalazio u srži ovog zakona bila je prodaja akcija zaposlenima, a dodatni modeli bili su dokapitalizacija i konverzija duga u uloge (Ibid.). Međutim, primena ovog zakona dovela je do vrlo skromnih rezultata. Do suštinskih promena u načinu funkcionisanja i upravljanja preduzećima nije došlo, a do kraja 2000. godine privatizovano je oko 10% društvenog kapitala (Tabela 1).

19 Ristic, Z., Rajkovic, D., Mancic, S., Rajic, D. (2011): *Efekti privatizacije u Srbiji*, Socijalno-ekonomski savet Republike Srbije, SOLIDAR Suisse/ Swiss Labour Assistance SLA – Kancelarija u Srbiji, Beograd: 11.

20 "Službeni glasnik Republike Srbije", br. 32/97 i 10/01.

21 "Službeni glasnik Republike Srbije", br. 32/97 i 10/01.

Tabela 1: Rezultati privatizacija u Srbiji do 2001. godine

	Broj preduzeća
Započete privatizacije	428
Završene u prvom krugu	284
Završene u drugom krugu	246
Privatizovane	18

Izvor: Izveštaj Agencije za procenu vrednosti državnog kapitala

Važno je imati u vidu društveni kontekst u kome se odvijala početna faza procesa privatizacije preduzeća u Srbiji – raspad države, ratne okolnosti, ekonomske sankcije, hiperinflacija. Takve okolnosti pogodovale su određenom relativno uskom sloju stanovništva blisko povezanom sa političkim rukovodstvom da promene u ekonomskoj sferi iskoristi za lično bogaćenje. Proces privatizacije bio je, dakle, u velikoj meri politički determinisan²². To je najočiglednije u slučaju novoosnovanih privatnih preduzeća. Naime, kada je uspostavljen mešoviti ekonomski sistem društvene, državne i privatne svojine, prvi tokovi privatizacije počeli su da se realizuju kroz međusobne poslovne aktivnosti privatnog i društvenog sektora. Privatne firme najčešće su bile u vlasništvu lica bliskih predstavnicima uprave društvenih i državnih preduzeća, a istovremeno su bile poslovni partneri tim istim preduzećima. Dinamičan rast sektora malih, a kasnije i velikih privatnih preduzeća bio je zasnovan uglavnom na prelivanju poslovnih rezultata iz društvenog u privatni sektor, zbog čega se ovakva privatizacija opravdano može nazvati „neformalnom“²³.

22 Vujačić, I., Petrovic Vujacic, J. (2011): "Privatization in Serbia – results and institutional failures", Economic Annals, Vol. 56, No. 191, pp. 89-106: 90.

23 Draskovic, B. (2010), "Kraj privatizacije i posledice po razvoj", u Draskovic, Bozo (ur.), *Kraj privatizacije – posledice po ekonomski razvoj i nezapos-*

Kada je 2000. godine u Srbiji došlo do političkih promena, započeta je nova faza društvene transformacije. Privatizacija preduzeća u državnom i društvenom vlasništvu u cilju povećanja efikasnosti i ekonomskog razvoja postavljena je kao jedan od ključnih prioriteta nove vlasti. Već 2001. godine promenjen je i zakonski okvir donošenjem novog Zakona o privatizaciji²⁴, u kome su kao glavni ciljevi privatizacije preduzeća postavljeni: stvaranje uslova za razvoj privrede i socijalnu stabilnost, obezbeđenje javnosti procesa, fleksibilnost i formiranje cene prema tržišnim uslovima. Dominantni model privatizacije koji je trebalo da bude u funkciji ostvarenja navedenih ciljeva bila je prodaja čak 70% kapitala preduzeća domaćim i stranim investitorima metodom aukcije ili tendera, pri čemu se prihodi slivaju u budžet Republike Srbije. Ukoliko usled stanja u kome se preduzeće nalazi ne bi postojali zainteresovani kupci, postojala je obaveza da se preduzeće najpre restrukturira (da se u njemu izvrše statusne, odnosno organizacione promene, da se poravnaju dužničko-poverilački odnosi itd.) kako bi kasnije moglo da se privatizuje²⁵.

Po novom zakonu, u predstojećem periodu privatizovan je veliki broj preduzeća, naročito u prvim godinama privatizacije. Negativne socijalne posledice uglavnom su se javile usled otpuštanja velikog broja radnika, a posebno u krupnim industrijskim preduzećima koja su upošljavala najveći broj ljudi²⁶. Za veliki broj otpuštenih bilo je potrebno obezbediti odgovarajuće socijalne programe, isplatiti otpremnine ili im pružiti pomoć pri novom zapošljavanju. Kako je stvarna podrška, kako od strane poslodavaca tako i od strane države vrlo često izostajala, došlo je do velikog porasta stope nezaposlenosti stanovništva, kao i do porasta neformalnog sektora ekonomije i siromaštva.

---

lenost u Srbiji, Institut ekonomskih nauka, Beogradska bankarska akademija, Savez samostalnih sindikata Srbije, Beograd, str. 3-40: 10 -11.

24 „Službeni glasnik Republike Srbije“, br. 38/01, 18/03, 45/05.

25 Ristic et al., 2011: 13-14

26 Na primer, navodi se da je 1990. godine oko 680 000 ljudi bilo zaposleno u velikim industrijskim preduzećima sa preko 1000 zaposlenih. Do 2007. godine, u takvim firmama ostalo je svega 157 000 radnih mesta (Musić, 2013: 32).

Opis procesa privatizacije

Ilegalna privatizacija-Jugoremedija

Jugoremedija je jedna od 24 kompanije čiji je proces privatizacije označen kao kontraverzan ili ilegalan prema Zakonu o privatizaciji iz 2001²⁷. Osnovana kao farmaceutska kompanija početkom šezdesetih u Zrenjaninu, kompanija se ubrzano razvila i specijalizovala u proizvodnji antibiotika za istočno-evropsko tržište. Uprkos tome što je Jugoremedija do kraja osamdesetih postala osma najveća farmaceutska kompanija u bivšoj Jugoslaviji (SFRJ), tokom devedesetih, a usled ekonomskih sankcija i nestanka zajedničkog jugoslovenskog tržišta, ona se suočava sa nizom problema. Proizvodnja se i pored toga nastavila, doduše smanjenim intenzitetom i uz podršku države.

Prilagođavajući se novonastalim okolnostima, nekolicina radnika je odlučila da u skladu sa novim Zakonom o svojoj transformaciji iz 1997. godine, kupi kompanijske akcije, da bi zajedno sa više od 4000 malih akcionara postali većinski vlasnici fabrike. Uprkos činjenici da je kompanija nakon petooktobarskih promena uspela da ostane nezavisna i profitabilna (sa godišnjim prometom od oko 28 miliona dolara), vlada odlučuje da inicira njenu privatizaciju, prodajući njihove akcije. Jugoremedijine državne akcije 2002. kupuje Nini, koji umesto da se fokusira na poboljšanje i razvoj proizvodnje, započinje sticanje većinskog paketa kompanijskih akcija putem ucena i prevare, u čemu na koncu i uspeva. Šta više, od kada je Nini došao u Jugoremediju, menadžment kompanije počinje da stvara dug prema drugim kompanijama, pre svega ne plaćajući dobavljačima. Kako se dug uvećavao, on je konvertovan u kompanijske akcije, što je Niniju omogućilo da postane većinski vlasnik. Paralelno sa tim, proizvodnja je počela da opada, dok su zalihe gotovih proizvoda i sirovina bile prodate, što je sveukupno kompaniju dovelo u veoma tešku poziciju²⁸.

27 Na 24 sporne privatizacije ukazano je od strane Saveta za borbu protiv korupcije, a ove slučajeve pominje i Evropska komisija. Politička uslovljenost svakako je razlog zašto je rešavanje ovih slučajeva moralo da se postavi kao jedan od prioriteta aktuelne vlasti. Međutim, to ne znači da je spisak preduzeća u kojima je neophodno preispitati način na koji je proces privatizacije vršen ovim iscrpljen.

28 Čak su tokom 2004. godine preuzeli kontrolu nad fabrikom i nekoliko meseci upravljali proizvodnim procesom.

Tokom ovog procesa, radnici nisu odustajali od preduzeća, već su se konstantno borili da povrate svoja otuđena vlasnička prava, jednako se boreći i za prava koja su im bila zagantovana kao radnicima. Od približno 350 radnika, njih 250 su bili manjinski akcionari koji su nastojali da ponovo pokrenu proces proizvodnje. Njihova borba koja je imala za cilj promenu menadžmenta koji je vodio kompaniju u propast trajala je skoro pet godina i bila je vrlo teška. Tokom tog perioda radnici su sa jedne strane konstantno bili u štrajku, istovremeno obraćajući se raznim državnim institucijama, sa druge strane²⁹. Međutim, najčešće su nailazili na vladino nerazumevanje i odsustvo podrške. Šta više, oni su u jednom trenutku tokom štrajka bili fizički napadnuti i pretučeni od strane privatnog obezbeđenja, kao i od policije koja je dovedena kao pojačanje, da bi na koncu doslovno bili izbačeni iz kompanije. Nekolicina njih je bila uhapšena, dok su mnogi bili otpušteni usled neposlušnosti. Ceo proces se završio na proleće 2006. godine, kada je Jugoremedija legalno vraćena u vlasništvo malim akcionarima, na njihovu veliku radost. Od kraja 2013. Jugoremedija je u stečaju. Radnici veruju da se zapravo radi o iznuđenom stečaju, koji ima za cilj da kompaniju u potpunosti uništi.

Legalna privatizacija-FAS

Rame uz rame sa Jugoremedijom, druga kompanija koja je bila uključena u istraživanje pripada grupi kompanija koja je prema trenutno dostupnim podacima privatizovana legalno i koja je nastavila da posluje. Fijat Automobili Srbija (FAS) iz Kragujevca je osnovana 2008. kao partnerstvo između italijanskog FIAT-a koji je postao većinski vlasnik posедуjući 67% akcija kompanije i Vlade Republike Srbije kao manjinskog vlasnika, sa posedom 33% akcija³⁰. FAS je u velikoj meri osnovan koristeći postojeće kapacitete bivšeg društvenog preduzeća Zastava-automobili, najstarijeg industrijskog kompleksa u Srbiji, koji je poslovao više od 50 godina. Ipak, 2008. prestaje se sa proizvodnjom automobila, jer je ovaj deo kompanije bio restruktuiran da bi postao FAS³¹. Neki od radnika koji su prethodno radili

29 Preuzeto sa zvaničnog sajta preduzeća Zastava automobili, <http://www.zastava-automobili.com/sr/zastava.htm>, 18.01.2014..

30 <http://www.juznevesti.com/Ekonomija/Javni-sektor-najavio-strajk-podrske-Jumku.sr.html>, 18.01.2014.

31 Agencija za privatizaciju Republike Srbije, www.priv.rs, 18.01.2014

U Zastavi prešli su da rade u novoosnovanu kompaniju, neki su otpušteni, dok je veliki broj novih radnika zaposlen. U analizi, nastojaćemo da sagledamo trenutnu poziciju radnika, jednako kao i probleme i nesigurnosti sa kojima se suočavaju.

Kompanija koja je u procesu restrukturiranja-YUMCO

Yumco je kompanija tekstilne industrije iz Vranja, na jugu Srbije. Osnovana je 1960. kao fabrika za proizvodnju pamuka. Godinama, kompanija se razvila, te je počela da proizvodi odevenu konfekciju. Do kraja osamdesetih kompanija je imala svoju maloprodajnu mrežu širom Srbije. U skladu sa Zakonom o svojinskoj transformaciji, 1999. Yumco postaje Akcionarsko društvo. Suočavajući se sa finansijskim problemima između 2001. i 2004. kompanija je morala da se reorganizuje, zatvarajući nekollicinu različitih kompanijskih delova. Tokom naredne četiri godine kompanija je počela postepeno da se oporavlja, nakon čega je proces proizvodnje vraćen u sve delove. Uprkos oporavku, kompanija je ponovo počela da se restrukturiše 2009. To znači da je kompanija u procesu implementacije zakonskih i organizacionih promena u smislu rešavanja dužničko-poverilačkih odnosa, a sve sa ciljem da se pronađu rešenja za trenutne finansijske probleme, jednako kao i da se ubrza proces privatizacije.

Danas je u Yumcu zaposleno 1716 radnika. Njihova prosečna neto plata prethodnih godina je manja od 150 evra mesečno³². S obzirom da se proces restrukturiranja odvija veoma sporo, kao i da postavljeni ciljevi nisu postignuti, radnici nisu primili platu prethodnih 8 meseci, njihove radne knjižice nisu overene, usled čega su 14. januara 2014. stupili u štrajk³³. Imajući sve prethodno u vidu, pozicija radnika u Yumcu označena je kao krajnje nesigurna.

Različite manifestacije nasilja nad radnicima u svim slučajevima privatizacije

S obzirom na istorije gore-opisanih kompanija, ne iznenađuje da radnici imaju sasvim različita iskustva vezana za procese privatizacije. Ipak, u sva tri slučaja, nasilje i nesigurnost doživljavani su svakodnevno.

32 Agencija za privatizaciju Republike Srbije, www.priv.rs, 18.01.2014

33 <http://www.juznevesti.com/Ekonomija/Javni-sektor-najavio-strajk-podrske-Jumku.sr.html>, 18.01.2014.

U slučaju **Jugoremedije**, radnici su bili izloženi različitim vrstama nasilja tokom dugog vremenskog perioda. Štaviše, ta dugotrajna izloženost nasilju uzrokovala je da se radnici i danas osećaju preplašeno, a u nekim slučajevima gotovo bespomoćno. Bazično, oni su bili izloženi direktnim formama nasilja. Fizičko nasilje nad njima je počinilo privatno obezbeđenje uz podršku policije tokom štrajka koji su organizovali protivu se ilegalnoj privatizaciji. Paralelno sa tim radnici su bili izloženi konstantnim fizičkim pretnjama, ograničenjem kretanja u okviru kruga fabrike (imali su „pratnju“ do toaleta u vidu privatnog obezbeđenja), da bi na koncu vođe štrajkova bile nasilno uhapšene.

Kad je doš'o Nini, to je bilo zlo – bilo je hapšenje, zatvor, obezbeđenje, tukli su žene, radili su svašta, pratili žene koje su radile u tom minimumu procesa rada, pratili su ih sa onim kerovima do toaleta... 150 crnokošuljaša je bilo u Jugoremediji koji su, znači, imali čizme, vojničke one, policijske, tako su obučeni u uniformu, bele mantile, noću su radili lekove... kreću dva šlepera iz Jugoremedije do Niša, ne sme niko da ih zaustavi, imaju pratnju, znači ne sme niko da ih zaustavi. (Radnik Jugoremedije, 53 godine)

Radnici su takođe konstantno bili izloženi i psihičkom nasilju koje se pre svega ticalo konstantnih pretnji vezanih za gubitak posla u slučaju nepoštovanja zahteva nove uprave. Prvi uslov koji je nova uprava nakon dolaska ispostavila radnicima bio je zahtev da se neodložno istupi iz sindikata, ukoliko žele da zadrže svoja radna mesta.

Takođe, radnici su se osećali bespomoćno usled izostanka institucionalne podrške. I za vreme, i nakon štrajka, Jugoremedijini radnici su se osećali napušteno, lišeni bilo kakve podrške, a posebno lišeni podrške države, koja je participirala u vlasništvu kompanije. Šta više, radnici su imali osećaj da ih vlada namerno ograničava i onemogućava u postizanju njihovih ciljeva. U prilog tome ispitanici ističu da je država nakon štrajkova i hapšenja sindikalnih prvaka, te na koncu vraćanja akcija u posed radnika, namerno odvela kompaniju u stečaj, iako za to nije imala objektivne razloge.

Ja mislim da je za sve ovo kriva država, jer su stavili, neko je stavio šapu na Jugoremediju. Ako je mogla Jugoremedija sad da radi, ovaj, da je uzme Selaković u zakup, znači da je Jugoremedija mogla da radi,

samo da je htela država da nam pomogne, sa svih tih 470 radnika. Zar ovo država ne vidi, zbog čega je taj stečaj. Sada je bila procena firme da je tri puta veća procena nego što je bila pre stečaja. E sada videćemo šta će država da uradi. Da li će neko obratiti pažnju na Jugoremediju? (Radnica Jugoremedije, 58 godina)

Kao rezultat ovih događaja, većini radnika je pretilo osiromašenje i isključenje sa tržišta radne snage. Radnici su izloženi sve većem siromaštvu usled ograničenih finansijskih resursa koji su uzrokovani neisplaćenim platama i bonusima tokom rada u kompaniji. Prethodno je bilo praćeno limitiranom podrškom od strane Nacionalne službe za zapošljavanje, te nemogućnošću radnika da se pozicioniraju na tržištu radne snage, a usled starosnih ograničenja. Sporadični i mahom neformalni poslovi koje su ponekad radili bili su im primarni izvor prihoda, ali su i takvi poslovi bili retki i povremeni, te kao takvi nisu mogli radnicima da pruže osećaj sigurnosti, nit da im zadovolje osnovne potrebe.

Evo ja sam pred penzijom. Otišla sam dve godine na biro. Tu ću izgubiti verovatno nešto para. 13 meseci nismo dobili platu. Ko zna da li ćemo dobiti. Niti sam dobila otpremninu. Niti akcije, akcije su mi propale, imam 2 500 akcija. Akcije su vredele nekada naših 20 evra. Sada ne vrede ništa. Ako se ne podnese plan za reorganizaciju, da neko uzme firmu... Ja moram do decembra da platim taj staž. A inače tih 13 meseci kako nismo dobijali platu dok nismo otišli u stečaj mi nismo primali ni socijalno ni zdravstveno osiguranje... Ja sam odlazila kod gradonačelnika, muž mi leži bolestan, umire, u roku od dva meseca je on umro... (Radnica Jugoremedije, 58 godina)

Na koncu, slabljenje (a neretko i potpuni gubitak) povezanosti među radnicima postala je ključna manifestacija nesigurnosti. Sve gore istaknute pretnje i nesigurnosti, stvorile su okruženje u kome su se radnici osećali odbačeno, bespomoćno i uplašeno, kako za sopstvenu, tako i za budućnost svojih porodica. To je takođe uticalo na gubitak motivacije i nade kod radnika u pogledu mogućih promena, što je sa druge strane imalo za posledicu sve manji broj radnika koji su podržavali i participirali u borbi protiv najnovijih događaja u kompaniji.

U slučaju FAS-a, nesigurnosti kod radnika nisu bile uzrokovane visinom i/ili dinamikom isplate prihoda, neplaćenim doprinosima, ili odnosom sa nadređenima. Upravo suprotno, oni su prethodno percipirali kao izvor sigurnosti i kao osnovni motiv zapošljavanja u FAS-u. Takođe, nisu identifikovane direktne forme fizičkog ili psihičkog nasilja. Čak i kada bi se neki vid nasilja pojavio, ispitanici su sugerisali da su se radnici osećali zaštićeno, imajući mogućnost da se obrate Odelljenu za ljudske resurse i od njih dobiju zaštitu. Ipak, tokom intervjua postalo je evidentno da postoje skriveni oblici nesigurnosti, koja je bila sve vidljivija što se sa istim dalje odmicalo.

Rad samih radnika se nejednako vrednovao i bilo je teško napredovati u okviru kompanije. Ovo je osnovni problem koji su isticali ispitanici, nezavisno od pozicije na kojoj su radili. Doživljaj i percepcija radnika FAS-a je da su im mogućnosti za napredovanje limitirane, te da pre svega zavise od ličnih kontakata i poznanstava sa onima koji su zaposleni na višim pozicijama u kompaniji. To znači da je rad i trud koji radnici ulažu često neadekvatno vrednovan, da su lični interesi i dalje dominantni, usled čega su procedure za napredovanje prilično problematične i podložne korupciji.

Teško je da se napreduje. Ne znam stvarno. Radiš tu gde si i ako dobro radiš taj posao ne možeš baš da napreduješ. Mora da ima neko da te gura. Možda postoje ljudi... ja za dve godine se nisam pomerila odatle gde sam. Ali eto vredno radim sve, nema nikakvih razloga da ne napredujem, niti da dobijem neko malo lakše radno mesto. Sada ne znam od čega to zavisi. (Radnica Fiat-a – operaterka na liniji, 34 godine)

Radnici su takođe konstantno suočeni sa mogućnošću gubitka posla po isteku ugovora. Među njima, najugroženiji su radnici zaposleni u proizvodnji (pre svega oni koji rade na proizvodnim trakama), a koji su zaposleni na određeno. Vrsta njihovog ugovora omogućava menadžmentu da isti ne produži, što je sve češći slučaj (ovo se pravda smanjenom potrebom za radnom snagom usled automatizacije proizvodnog procesa).

Postoje takođe različite pretnje i problemi koje ispitanici identifikuju u okviru same organizacije posla u FAS-u. Problemi koji su istaknuti tiču se neplaćenog prekovremenog rada, rada vikendom, a posebno povremenih perioda (obično kratkih) kada menadžment obaveštava radnike da u tom periodu neće biti proizvodnje, što poslednično

utiče na visinu, odnosno smanjenje njihovih primanja. Takođe, sve greške u procesu proizvodnje pripisuju se ljudskom faktoru, stvarajući tako atmosferu u kojoj su radnici u strahu da ne pogreše ili da budu greškom optuženi.

I ne sviđa mi što je kod njih uvek greška radnika, ljudska greška, ljudski faktor. Prvo to, na to obraćaju pažnju. E posle ljudskog faktora onda ide kao dalje, da li je mašina, robot, ne znam šta. Inače ima najmanje grešaka od ljudskog faktora. Uvek je greška nešto drugo. I onda zašto si ti to tako i onda ne možeš da objasniš da to u stvari nisi ti." (Radnica Fiat-a – operaterka na liniji, 34 godine)

Ono što ispitanici ističu kao problem je otuđenost među radnicima, uzrokovana smanjenom mogućnošću uspostavljanja međusobnih veza. Ovo se pre svega odnosi na radnike u proizvodnji koji radeći sa mašinama imaju malo prilika da uspostave kontakt sa drugim radnicima, s obzirom da se proces proizvodnje kontinuirano odvija, a pauze su veoma kratke.

Situacija u kojoj se nalaze radnici Yumcoje veoma ozbiljna i oni su trenutno u vrlo teškoj poziciji. Intervjui pokazuju da se radnici svakodnevno osećaju ugroženim, te da su izloženi kako strukturalnom tako i direktnom nasilju. Ono što radnici vide kao najveću pretnju je svakodnevna finansijska ugroženost. Nesigurnost uzrokovana nedostatkom materijalnih sredstava (neisplaćenih plata, doprinosa) čini živote radnika Yumca toliko teškim da oni jedva uspevaju da izdržavaju sebe i svoje porodice. Šta više, neisplaćivanje plata radnici doživljavaju kao svojevrsno nepoštovanje od strane menadžmenta.

Dal' ste se ikad plašili da imate uopše hrane na stolu?

(smeh sarkastičan) Ja i dan danas se plašim, čero. Kad zavirim u frižider da nema ništa...ja sam pre neki dan sinu rek'o – sinko, zaviri u frižider da li imaš nešto za decu za jedenje? Jedino što smo zimnicu napravili...i brašno obavezno obezbedim. ... I plašim se, ja puno put...primetite možda, suze kod mene, ja sam izuzetno... (zaplakao se)...i kad vidim da nema za decu, ili ja nemam da mu dam,...ne znam, ovo je strašno. (Radnik Jumka, 58 godina)

Svi ispitanici se slažu da je nedostatak finansijskih sredstava pokretač svih ostalih problema. Ljudi se osećaju bespomoćno usled nemogućnosti da obezbede minimalne uslove za puku egzistenciju. Pored toga, primetno je otuđenje među radnicima. Društveni odnosi među radnicima nekada su bili uobičajni, no danas su ekstremno retki. To je pre svega posledica njihove nesigurnosti i bespomoćnosti, usled kojih se mnogi od njih povlače u sebe. Ne samo da se međusobno ne druže kao pre, već počinju da zavide jedni drugima, ružno tretirajući jedni druge.

Ranije su se mnogo slobodnije ljudi osećali. Ovaj, plata...znači, kad imaš platu, kad imaš pare, znači, sigurna si. I osmeh, i smeška i šala i ...maltene, hej... 'ajmo na kolače, hej...aj' idemo u kafić...na kafu, dok sad...ako potrošim 300-400 dinara, ja ću deci da kupim toj i toj. Primer ti dajem. E, i ljudi se povlače u sebe. (Radnica Jumka, 50 godina)

To sve jedno-drugo povezano...nemaš platu, onda nemaš poštovanje. On da te poštuje, da te ceni... on bi ti dao dovoljno da možeš da živiš ti. Ako te on ne ceni, i ne poštuje...on ne može...i ne da ti platu, ne da ti platu. Znači, ne poštuje te k'o čoveka, k'o ličnost te ne poštuje, a pa posle k'o radnika. (Radnica Jumka, 50 godina)

Radnici osećaju jedan uopšteno loš tretman kojim su izloženi od strane menadžmenta, koji ih potpuno ignoriše i izostavlja iz procesa donošenja odluka. Takođe, oni se osećaju napušteno kako od strane lokalnih tako i od strane republičkih organa.

Svakodnevne strategije radnika u suočavanju sa problemima

Svakodnevne strategije radnika koji su bili izloženi različitim teškoćama su mnogostruke. U slučaju **Jugoremedije**, prisutna je neosporna energija koja je usmerena na borbu protiv nepravde koju osećaju. Kontinuirani otpor u biti se manifestuje u dva pravca: sa jedne strane kroz organizovani štrajk protiv ilegalne privatizacije, dok se sa druge strane vodi borba kroz sudske procese.

Kasnije smo uz pomoć gospođe X dokazali da to sve što su oni uradili je prevara, da oni nisu nikad ni uplatili te pare, tih 14,5 miliona evra tj maraka, da su nam uzeli, da su nam uzeli svu našu zalihu koju smo imali pre, 11,5 miliona maraka, sve su nam ispraznili, ispraznili su nam fondove..." (Radnik Jugoremedije, 54 godine)

Još jedna strategija koja se pokazala važnom bila je samoorganizovanje. Njome su uspeli da preuzmu kompaniju i dokažu da je privatizacija bila ilegalna. Šta više, 46 radnika koji su posedovali akcije uspeli su da sakupe(iz sopstvenih izvora) dovoljno sredstava da stvore novu farmaceutsku kompaniju-Panfarm(iako proizvodnja u njoj još uvek nije počela).

Iako su radnici posedovali mehanizme kojima su uspeli da sačuvaju kompaniju i pomognu joj da „preživi“, na kraju, oni su ponovo dovedeni u poziciju da svakodnevno strepe kako za svoju, tako i za egzistenciju svojih porodica. Stoga, danas se njihova osnovna strategija svodi na traženje alternativnih poslova. Kao rezultat toga, da bi preživeli, oni su primorani da rade teške i loše plaćene poslove. Ovi poslovi su od strane radnika percepирани kao degradirajući, no s obzirom da nisu imali druge mogućnosti, nisu ih smatrali nedostojnim.

Nemaju ljudi hleba da kupe, nemaju šta da jedu. Onda idu rade neke poslove koje nikada u životu nisu mogli da zamisle. Evo recimo koleginica i ja idemo kod neke moje koja ima, iz mog mesta je ona, koja ima voćnjak i ima neku firmu... to je organska proizvodnja jabuka i kajsija... Odemo tamo, žena koliko može plati, 120 dinara sat, pa sada ostajemo šest, sedam sati, koliko je potrebno i tako barem nedeljno dva tri puta zaradimo neki dinar, da bi imali nešto da preživimo. Ovo sa biroa materijalno što dobijam to je jako malo. Od toga ne mogu da preživim, čak šta više i kasni... i na to sam strašno ljuta... (Radnica Jugoremedije, 58 godina)

U slučaju radnika FAS-a, dve osnovne strategije za prevazilaženje nesigurnosti su evidentne-pasivnost i/ili neaktivnost usled ograničenog povezivanja među radnicima. Prva strategija upućuje na prihvatanje situacije takvom kakva je uz konsekvентnu pasivnost. Osnovni razlog neaktivnosti uzrokovan je uverenjem da njihovo eventualno

angažovanje neće imati nikakvog uticaja, te da je promena objektivno nemoguća. Oni takođe misle da njihov posao u FAS-u i dalje pruža bolje uslove od drugih, pre svega privatnih firmi u Kragujevcu, te da su problemi sa kojima se suočavaju u FAS-u podnošljivi i da ne predstavljaju ozbiljnu pretnju.

Žale se samo oni koji nikad nisu radili pre toga, a ko je radio kod privatnika pre, znači, sad se ne žali u Fiat-u. Jeste da se radi mnogo i to sve, al' je plata na vreme i to sve. (Radnik u Fiat-u – operaterka na liniji, 23 godine)

Druga strategija se na neki način nadovezuje na prvu, a upućuje na ne preduzimanje akcije usled slabe povezanosti radnika. U stvari, u FAS-u ne postoji radnička organizacija koja adekvatno štiti prava radnika. U kompaniji postoji sindikat, no radnici veruju da njegova uloga nije onakva kakva bi trebalo da bude, već da je „produžena ruka“ FAS-ove uprave. Radnici nisu dovoljno motivisani da se samoorganizuju u pokušaju da izdejtstvuju željene promene, što je na neki način povezano sa tim da oni zapravo ne veruju da su zaista ugroženi, te da su problemi sa kojima se suočavaju previše ozbiljni.

Imamo sindikat. Ja sam bila član, pa sam se iščlanila jer sam videla da ništa nisu postigli. Mislim, nisam nešto primetila da meni bude bolje. Recimo kada je bio prekovremeni rad, preko deset, jedanaest sati rada, mi smo se svi bunili... nisu nešto uspeli u tome. Bilo je eto tako par situacija... Jednostavno ne verujem u taj sindikat jer on zavisi od Fiata. Tako da sam sigurna da on neće ništa da uradi na štetu Fiata da bi uradio nešto za radnike. (Radnica Fiat-a – operater na liniji, 34 godine)

Ovo pokazuje takođe da radnici koji bi eventualno želeli da postoji neka organizacija kroz koju bi mogli da se izbere za promene, osećaju da za to nemaju podršku u drugim kolegama.

Suočeni sa nizom problema, radnici **Yumca** imaju vrlo malo mogućnosti da prevaziđu iste, posebno ako se uzme u obzir činjenica da većina njih nije dostigla starosnu granicu za penzionisanje. Kao rezultat toga, oni imaju nekoliko

mehanizama za prevazilaženje problema: pasivno iščekivanje promena, štrajkovanje, prihvatanje trenutnih radnih uslova i na koncu pronalaženje dodatnog posla.

Iako bi većina radnika bila rada da pronađe novi posao, i doslovno radi bilo koju vrstu posla, oni su postali obeshrabreni mogućnošću da u tom pokušaju uspeju. Kao rezultat toga, radnici ostaju pasivni, sa strategijom da čekaju i miruju, umesto da budu proaktivni. Oni veruju da će se situacija u kompaniji promeniti i postati bolja, da će kompanija „preživeti“, te da će oni ostati zaposleni u njoj. Postoje dve stvari koje ovde treba istaći. Sa jedne strane, oni ostaju u firmi iako znaju da neće biti plaćeni, verujući da je za njih to najbolja opcija, dok sa druge strane postoji grupa radnika koja ističe da je njihov osećaj povezanosti sa kompanijom izuzetno jak. Oni u njoj odrastaju, provedeći u njoj maltene ceo svoj radni vek, usled čega nisu spremni da je napuste.

To ti je ...od 19 godine si tu...i pre toga, i pre toga, znaš, u školu kad sam bila, i pre toga. Maltene, zavolela sam tu firmu. I meni bilo krivo da odem, najiskrenije ti kažem. I do dan danas nisam se pokajala što nisam otišla. A, sad se kajem...sad, kad bi mi ponudili...otišla bi. (Radnica Jumka, 50 godina)
Ne pokušavamo još niko da tražimo pos' o sa strane dok se ne reši status u firmi. Jer stvarno dvadeset godina i trideset nije za ispuštanje, ne znaš šta će da se desi. Ostajemo do kraja, pa videćemo, nadamo se da možeda zaživi, da možemo da radimo. (Radnica Jumka, 44 godine)

U cilju promene trenutne situacije, većina radnika je uključena u štrajk koji se trenutno odvija. Uprkos tome što se od 2000. nekoliko puta događalo da im plate kasne ili im se uopšte ne isplaćuju, radnici misle da je za njih najbolja opcija da ostanu u kompaniji. Šta više, kompanija je u jednom trenutku bila zatvorena oko godinu dana, ostavljajući radnike bez posla. Ipak, ispitanici objašnjavaju da je trenutna situacija u firmi dostigla krajnji nivo (nepodnošljivosti), gde oni svoje jedino rešenje u smislu promene situacije vide u stupanju u generalni štrajk.

Znači, više je stvarno došao kraj da je štrajk neophodan. Bar da znamo na čemu smo. Ili ćemo da radimo i da znamo kad će da bude plata ili da ne radimo. Kad nema za nas nek nema i za njih, tako. A za

nji' je uvek imalo, za rukovodstvo je uvek imalo, dok za radnici...jer da Vam kažem kako nam se obratio generalni – „kad se steknu uslovi, tad će da bude plata“. Pa navodi nam primere kako smo dužni za vodu, za struju, za hleba, za...pa mi te dugove nismo napravili. (Radnica Jumka, 44 godine)

Nasuprot onima koji podržavaju štrajk, postoje i oni radnici koji misle da je bolje ne buniti se i nastaviti sa radom pod okolnostima kakve jesu. Na ovaj način, veće su šanse da kompanija izbegne stečaj.

Moje mišljenje je da se prekine sa štrajkom i da krene da se radi. To što su ostale zarade, ako gi dadu, mi...2004. isto su ostale 5-6 zarade neisplaćene...bez rada nema ništa. Ako ne nastavi da se radi, bojim se da će da uvedu stečaj i u stečaj, znate kako se radi. Ako se firma ne povrati, onda bankrot i gase firmu... (Radnik Jumka, 58 godina)

Opet, stečaj bi bio devastirajući za radnike koji ne vide drugu mogućnost za zaposlenje. Stoga, oni su spremni da rade i pod lošim uslovima, čak i da ne budu plaćeni, sa nadom da će se stvari u jednom trenutku promeniti na bolje. Svi ispitanici objašnjavaju kako su u veoma nesigurnoj i zavisnoj poziciji. Kako nemaju lična primanja, primorani su da žive od primanja drugih članova porodice. U većini slučajeva, jedini prihod u domaćinstvu su penzije, koje su opet nedovoljno velike da izdržavaju sve članove. Kada je njihova egzistencija ugrožena do te mere, oni pokušavaju da pronađu dodatne poslove, kako god znaju i umeju, koji bi im pružili bar malo olakšanja.

I dan danas važim za jednog dobrog majstora, u gradu sam raširio mrežu i da mi nije to, nešto privatno da odradim, ovako...što u kuće odem nekom nešto popravim, što mi donesu kući, idem po ovi privatnici što se otvoriše, održavam mašine, uzmem po neki dinar... (Radnik Jumka, 58 godina)

Važno je istaći da iako su ti dodatni poslovi sporadični i obično loše plaćeni. Oni se smatraju nužnim izborom kada se neko nađe u tako teškoj situaciji, kao spomenuti radnici.

Percepcije mogućih rešenja

Što se tiče mogućih rešenja, radnici su istakli nekoliko različitih strategija. U slučaju Jugoremedije bili su veoma jasni:

- promena uloge države-država bi trebalo da počne da radi u interesu radnika, pomažući im u borbi za povratak u fabriku i ponovnom pokretanju procesa proizvodnje;
- nastavak borbe za ostvarivanje radničkih prava i oživljavanje Jugoremedije.

U slučaju FAS-a, percepcije su više fokusirane na organizaciju procesa rada:

- bolja regulacija procesa napredovanja u okviru kompanije;
- bolji uslovi rada, posebno za manualne radnike;
- rast novčanih podsticaja.

I konačno, u slučaju Yumca, pažnja je jednako usmerena i ka državi i ka menadžmentu:

- promena celokupnog društvenog sistema, koji bi trebalo da je baziran na jednakoj distribuciji, u kojoj bi rad bio cenjen i adekvatno nagrađen;
- promena menadžmenta-to je ono što je svaki ispitanik smatrao da je neophodno da se uradi sa ciljem popravljanja situacije u samoj kompaniji;
- jačanje uloge države i dodeljivanje veće odgovornosti državnim vlastima. Pošto je Yumco državno preduzeće, radnici očekuju rigorozniju kontrolu menadžmenta, kontrolu nad distribucijom namenskih sredstava za fabriku, kao i poboljšanje uslova rada.

Zaključak studije slučaja

U sva tri slučaja radnici su u podređenom položaju u odnosu na poslodavce, sa veoma ograničenim mogućnostima da utiču na promenu tog odnosa. Njihov položaj u širem društvenom okruženju, kao i njihova nemogućnost da usled različitih okolnosti pronađu drugo zaposlenje, jedan je osnovnih razloga usled čega oni ostaju čvrsto vezani za kompanije u kojima trenutno rade, ili u kojima su radili. Usled prethodnog, radnici su prepušteni poslodavcima na milost i nemilost. Ono što je interesantno je to da i pored toga što smatraju da je njihova vezanost za firme u kojima rade jedini izvor njihove sigurnosti, njihovo svakodnevno osećanje (ne)sigurnosti uzrokovano različitim vidovima pretnji unutar kompanija govori sasvim suprotno. U sve tri kompanije okolnosti i uslovi su takvi da radnicima sa jedne strane ne pružaju mogućnost da svojim radom izdržavaju svoje porodice, oduzimajući im i ono malo dostojanstva, sa druge strane. Njihov nedostatak snage i moći da promene situaciju je refleksija jedne opšte i duboko ukorenjene nesigurnosti na tržištu rada u Srbiji, koja posebno važi za industrijske i manuelne radnike.

U cilju promene takve situacije, te unapređenja pozicije radnika, kako unutar kompanija, tako i u društvu, izuzetno je važno prepoznati i predstaviti probleme u jednoj ovakvoj studiji. Neke od stvari koje nedvosmisleno zahtevaju promenu su: Veća transparentnost u procesima privatizacije i restrukturiranja u cilju sprečavanja ilegalnih radnji zainteresovanih aktera; promena uloge države u smislu veće zaštite interesa radnika, a ne menadžmenta; sprečavanje svih vrsta nasilja nad radnicima; omogućavanje efikasnije primene zakona koji bi sankcionisao one koji ga krše u pomenutim procesima; stvaranje uslova u okviru kompanija gde će se radnici osećati sigurno i zaštićeno; promena uloge Sindikata koji bi zastupao interese radnika, a ne poslodavaca; pomoć radnicima koji su ostali bez posla u cilju pronalaženju novog, koji bi im obezbedio zadovoljenje osnovnih potreba.

ZAKLJUČAK

Ljudska bezbednost znači da ljudi mogu da žive jedan dostojanstven život, oslobođeni od straha i nemaštine. Ako primenimo ovaj pristup na sigurnost unutar granica Srbije, videćemo da postoje brojne pretnje ljudskoj bezbednosti koje ovo onemogućavaju, ili ih, kao što smo videli u navedenoj studiji slučaja, pojačavaju. Ako izolujemo ove pretnje, one mogu izgledati kao normalni oblici nesigurnosti koji se mogu analizirati u svetlu ljudskih prava ili možda kao problemi ljudskog razvoja. Međutim, kada ove pretnje sagledamo zajedno i kada se procene granice nesigurnosti, neke od ovih nesigurnosti i pretnji postaju toliko ozbiljne da utiču na samu suštinu ljudskog postojanja i ujedno na njihovu individualnu sigurnost i na sigurnost unutar zajednice.

U dve navedene studije slučaja – nasilje među vršnjacima i nesigurnost radnika – možemo videti da su ljudi na koje utiče ova nesigurnost sasvim “obični”, te da su njihove svakodnevnice u biti ugrožene. Mesta koja bi trebalo da budu izvori sigurnosti kao što su škola ili radno mesto, postaju izvori i mesta nesigurnosti u svakodnevnom okruženju. Ovim su pretnje manifestovane ne samo kao direktne fizičke pretnje, npr. maltretiranje mladih od strane vršnjaka ili napad na radnike od strane privatnog obezbeđenja. Zapravo, pokazalo se da je ovo nasilje strukturalno, što je ilustrovano primerima isključenja radnika sa tržišta rada kroz nelegalne i neodgovorne postupke privatizacije ili primerima nepoštovanja pravila ponašanja ili zakona u školama, čime se omogućilo pravljenje drugačije socijalne strukture. Ovde možemo videti da ispitivanjem pojedinačnih pretnji i nesigurnosti, možemo uočiti da su se određene procedure toliko razvile i normalizovale, ustavnivivši strukturalne procese koji stvaraju društvene anomalije i ranjivost. U ovom smislu, nasilje je legitimisano i normalizovano, a time i institucionalizovano. Pravna država, čija je uloga da institucionalizuje sigurnost i demokratski poredak, vidi se kao instrument za legitimisanje poremećaja, dok ga u nekim slučajevima čak i sama izaziva.

Gore navedeni primeri ilustruju da korišćenjem individualnih pretnji u različitim domenima, možemo ustanoviti neke ukorenjene nesigurnosti i njihove uzroke, koji su često zanemareni. U tranziciji, ove nesigurnosti postaju posebno važne. Ukoliko one nisu vidljive i potencijalni rizici nisu deo diskursa, ljudi mogu ostati nezaštićeni i tranzicija može doneti više opasnosti nego sigurnosti. Već sada možemo videti da je nedostatak pravnog poretka širom zemlje normalizovao i legitimisao društvene odnose u kojima prestupnici prolaze bez kazne do te mere da su čak i deca svesna kako ovi odnosi funkcionišu. Ako ovo ne sagledamo kao problem ljudske bezbednosti i kao problem koji ima izuzetan uticaj na svakodnevni život, nemoć, nepoverenje, otuđenje i ranjivost, postaće neizbežni. Takođe, kao što možemo videti u slučaju radnika ovo vodi rušenju društvene kohezije.

Uzimajući u obzir ove rizike, kao i ustanovljene socijalne pretnje od strane različitih aktera u Srbiji, možemo videti da je neophodno delovanje u ovoj oblasti. Stavljanjem individualne ranjivosti u diskurs sigurnosti i obrnuto, sagledavanjem drugih društvenih problema kroz prizmu nesigurnosti, neke od najozbiljnijih nesigurnosti mogu biti izbegnute. Ako ne prepoznamo ove pretnje i rizike koje dolaze sa njima, dalja društvena, politička i ekonomska dezintegracija je neizbežna. Ulazak u Evropsku uniju, koji se danas vidi kao jedini put ka sigurnijoj budućnosti neće promeniti ljudske živote ukoliko se ne reši pitanje ovih nesigurnosti u samom korenu.

